

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΟΥΔΗΣ

Δ. ΣΟΛΩΜΟΣ: «ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ» ΣΤΟΥΣ «ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΣΜΕΜΝΟΥΣ»

I. Εισαγωγή

«Οι ιταλικές «σημειώσεις» στα Αυτόγραφα του Σολωμού μπορούν να διακριθούν, γενικά, σε τέσσερεις κατηγορίες: α) Απκνθίσματα από ξένα έργα (πκρθέματα) και, ενδεχομένως, σχολιασμός τους. β) Θεωρητικοί «στοχασμοί» πάνω στο περιεχόμενο ενός έργου του με τη μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους*. γ) Ιταλικά σχεδιάσματα πάνω σε ορισμένα τμήματα ενός ελληνόγλωσσου έργου του. δ) Ιταλικά προπλάσματα στίχων ή ενός στίχου ελληνόγλωσσων ποιημάτων. Μια νέα συλλογή, κατάταξη, μετάφραση κ' ερμηνεία των —κυρίως— «Στοχασμών» του Σολωμού ελπίζω να μπορέσω να παρουσιάσω σύντομα».

Αυτά σημείωνα και υποσχόμουν στο βιβλίο μου για το Σολωμό, που κυκλοφόρησε στα 1989¹. Σήμερα, οχτώ χρόνια αργότερα, προχωρώ στην εκπλήρωση της πλιάς μου εκείνης υπόσχεσης:

Τα όρια ανάμεσά στις κατηγορίες β, γ και δ των ιταλικών σημειώσεων του Σολωμού είναι, συχνά, ρευστά και η διάκριση των —θεωρητικών— «στοχασμών» από τα ιταλικά σχεδιάσματα πάνω σε ορισμένα τμήματα ενός ελληνόγλωσσου έργου και αυτών από τα ιταλικά προπλάσματα δεν είναι πάντα σαφής και ασφαλής. Έτσι λ.χ., για ν' αναφέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, οι εκτενείς ιδιόχειρες εγγραφές του Σολωμού στα ΑΕ 404 Α 3-19 και Β 1-21² περιλαμβάνουν και τα τρία αυτά είδη σημειώσεων και μαζί μ' αυτά ελληνικούς στίχους ή σπράγματα στίχων —«παραδείγματα» για την πραγματοποίηση των παραπάνω «στοχασμών» ή σχεδιασμάτων.

1. Γιώργος Βελουδής, Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 431 (σημ. 79). Η Ελένη Τσαντσάνογλου, Μία λανθάνουσα ποιητική σύνθεση του Σολωμού. Το αυτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 11, Ερμής, Αθήνα 1982, σ. 173 είχε διακρίνει τρία είδη ιταλικών σημειώσεων του Σολωμού.

2. Με τα αρχικά ΑΕ οι παραπομπές στο: Δ. Σολωμός, Αυτόγραφα έργα, επιμ. Δ. Πολίτης, 2 τ., Θεσσαλονίκη 1964.

Παρόμοιες με τους «στοχασμούς» στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους* σημειώσεις συνοδεύουν και τα αυτόγραφα όλων σχεδόν των ανολοκληρωτών έργων του Σολωμού της κερκυραϊκής περιόδου — αλλά και τ' αυτόγραφα έργων της ζακυνθινής περιόδου, που υποβάλλονται σε μια ριζική ανθεώρηση από τα 1829 και ύστερα: *Εις το θάνατο του Λορδ Μπάιρον*, *Ο Λάμπρος*, *Η Γυναίκα της Ζάκυνθος*, *Η Φαρμακωμένη στον Άδη*, *Σατιρικό του 1833 (Η Τρίχα)*, *Il Prigioniero (Ο Φυλακισμένος)*, *Ο Κοιτικός*. Η δικπίστωση αυτή οριοθετεί μια πρώτη, θεμελιική διάκριση ανάμεσα στο έργο της ζακυνθινής περιόδου από τη μια και στο έργο της κερκυραϊκής περιόδου από την άλλη. Το ωριμότερο, αν και αποσπασματικότερο, ελληνόγλωσσο έργο του Σολωμού δεν είναι δυνατό να ενοηθεί και να ερμηνευτεί χωρίς τη θεωρητική του υποδόμηση.

Η δικπίστωση αυτή ενισχύεται και από μίαν άλλη, γλωσσική αλλά εξίσου βασική, διάκριση: Η γλώσσα των «στοχασμών» και των άλλων σημειώσεων του Σολωμού είναι, σχεδόν χωρίς εξαίρεση¹, η ιταλική, η γλώσσα της ιταλικής του παιδείας και της θεωρητικής του έκφρασης — η γλώσσα του ωριμότερου έργου του η ελληνική. Είναι εντυπωσιακό ότι τα ελάχιστα ιταλικά έργα της εντελώς όψιμης φάσης της δημιουργίας του, είτε ολοκληρωμένα είτε αποσπασματικά (*La navicella greca*, *Saffo*, *Orfeo* κ.ά.), δε συνοδεύονται, δεν υποστηρίζονται και δε χαρακτηρίζονται από μια πράληλη με την εκτέλεσή τους θεωρητική αναζήτηση του δημιουργού τους.

Όπως προκνέφεται στην εισαγωγική μου παράγραφο, η μεγαλύτερη συγκέντρωση των — κυρίως — «στοχασμών» παρατηρείται και ανηφύρεται στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους*, έτσι ώστε δίκαια να θεωρούνται ως ανγκάλιο και μάλιστα ερμηνευτικά σημαντικό συμπλήρωμά τους. Πιο συγκεκριμένα: οι «Στοχασμοί» συνοδεύουν το λεγόμενο Β' Σχεδιάσμα των *Ελεύθερων πολιορκισμένων*. Το ιταλικό κείμενο των «Στοχασμών», όπως έχουν παραδοθεί στην επιλογή και τη μετάφραση του Πολυλά, βρίσκεται στα ίδια χειρόγραφα του Σολωμού, που περιέχουν, και μάλιστα στη ίδια σελίδα, αποσπάσματα από το ελληνικό κείμενο του Β' Σχεδιάσματος των *Ε.Π.* η αναγνώρισή τους δεν παρουσιάζει κανένα πρόβλημα, λόγω των ομοιοκατάληκτων στίχων. Η μοναδική εξαίρεση αφορά ένα πολύ σύντομο ιταλικό στοχασμό σ' ένα χειρόγραφο, το δίφυλλο της Ακαδημίας Αθηνών αρ. 17 (ΑΕ 482-484), που περιέχει, εκτός από το στοχασμό αυτό, μόνο σημειώσεις και απχνήσματα από — ατυχώς — ιταλικά και γαλλικά ανγκνώσματα του Σολωμού — σχετικά όμως με το θεωρητικό του προβληματισμό γύρω από τη μεγελεπήβολη ποιητική σύνθεση της ωριμότητάς του.

1. Οι δύο μοναδικές εξαιρέσεις στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος* (ΑΕ 261 Β 24 και ΑΕ 281 Α 19-20), όπου παρεμβάλλεται μια γαλλική έκφραση — στην πρώτη — και μια ελληνική πρόταση — στη δεύτερη.

Κιτά συνέπειν, και η χρονολόγηση των «Στοχασμών» ακολουθεί τα χρονικά όρια της γραφής των αποσπασμάτων του Β' Σχεδιάσματος, όπως έχουν περσδοθεί από τον Πολυλά: 1833/34-1844. Θα πρέπει όμως να επισημάνω ότι οι «Στοχασμοί», λόγω του «προγραμμτικού» τους χαρακτήρα, όπως θ' αναδειχτεί και από τα Σχόλια που θ' ακολουθήσουν, πρέπει ν' αναχθούν στα πρώτα χρόνια αυτής της περιόδου, συμπίπτουν δηλαδή χρονικά με τον Κρητικό, την αναθεώρηση του Λάμπρου και τα σχιριικά Η τρίχα και Ο φυλακισμένος — και με τον αντίστοιχο θεωρητικό τους προβληματισμό.

Αυτό πάλι σημαίνει ότι οι «Στοχασμοί» στους Ε. Π. αφορούν κατ' αρχήν αυτό το συγκεκριμένο έργο του Σολωμού· η επέκταση και η γενίκευσή τους σε μια ποιητική θεωρία του ώριμου Σολωμού, που επιχειρήθηκε, ανεπιτυχώς, από μερικούς μελετητές, δεν επιτρέπεται παρά να γίνεται με μεγάλη περίσκεψη κ' επιφυλακτικότητα. Η συγκεκριμένη αυτή αναφορά και λειτουργία των «Στοχασμών» υποδηλώνεται, πιστεύω, από τον ίδιο το Σολωμό: Με τις κεφαλαιογράμματα γραφές *Poema* (Ποίημα) και *Componimento* (Σύνθεμα) υπονοούντι οι *Liberi Assediati* (Ελεύθεροι πολιορκισμένοι) — και όχι οποιοδήποτε άλλο ποίημα ή, πολύ περισσότερο, η «ποίηση» εν γένει.

Η στενή συνάφειν πάλι των «Στοχασμών» με το συγκεκριμένο αυτό έργο του Σολωμού υποστηρίζεται από μια —ερμηνευτικά σημαντική θα έλεγα— αναλογία ανάμεσιν σ' αυτούς και αυτό: η αποσπασματικότητα των «Στοχασμών» αντιστοιχεί, και «εσωτερικά», στην αποσπασματικότητα του ίδιου του «συνθέματος» — η αποσπασματικότητα της ποιητικής θεωρίας στην αποσπασματικότητα της ποιητικής πράξης. Είναι για το λόγο αυτό εντελώς ακατανόητο το γεγονός ότι η πρόσφατη, πέρα για πέρα αυθαίρετη και αλλοπρόσκλη «έκδοση» του Σολωμού από το Στ. Αλεξίου (1994)¹ εξοστραχίζει, σ' αντίθεση με όλους τους προηγούμενους φιλολογικούς εκδότες, τους «Στοχασμούς» αυτούς του Σολωμού, που αποτελούν κατά κάποιον τρόπο το ερμηνευτικό κλειδί για το σημαντικότερο, αν και αποσπασματικότερο, έργο ολόκληρης της ποιητικής δημιουργίας του.

Αυτό επιβεβαιώνεται, επιπλέον, από τη γλωσσική διχτύπωση των «Στοχασμών»: Οι προστακτικές *guarda* (κοίταξε), *bada* (πρόσεξε), *pensa* (σκέψου), *medita* (μελέτησε) και μερικά «προστακτικά» απαρέμφοτα (*realizzare*: να πραγματοποιήσεις· *fare*: να κάνεις· *star fermo*: μείνε σταθερός), που επανέρχονται μ' εντυπωσιακή επιμονή στους «Στοχασμούς», υποδηλώνουν τη λειτουργία τους: πρόκειται κατάδηλα, για νουθε-

1. Βλ. την κριτική μου: Γιώργος Βελουδής, Σ' αναζήτηση του χαμένου Σολωμού, Το Βήμα, 5.6. 1994, σ. Β 6 (40)· αναδημοσιεύτηκε στο: Γ. Βελουδής, Παράταιρα. Μελέτες, κριτικές, επιφυλλίδες, Δωδώνη, Αθήνα 1995, σ. 87-90 και 137-139.

σίες και οδηγίες του Σολωμού εις ευτόν για την πραγματοποίηση του συγκεκριμένου έργου του —και όχι για μια συγκροτημένη ποιητική ή αισθητική θεωρία του Σολωμού. Τον ίδιο χαρακτηριστήρα έχουν και οι προστακτικές των ιδίων ρημάτων (*pensa, guarda* κ.ά.) στους στοχασμούς σε άλλα μείζονα έργα του Σολωμού και ιδιαίτερα στη *Γυναίκα της Ζάκυνθος*¹.

Η σημαντικότερη όμως διαπίστωση σχετικά με το χαρακτηριστήρα αυτών των στοχασμών αλλά και, κατά νόμιμη επέκταση, και σ' αναφορά με την ποιητική του ώριμου Σολωμού είναι η προτεραιότητα της θεωρητικής-φιλοσοφικής σύλληψης απέναντι στην ποιητική πράξη του ίδιου έργου —προτεραιότητα, που υποδηλώνεται από τα ίδια ρήματα, «σκέψεως σημαντικά», και διεικλώνεται μάλιστα, προγραμματικότερα, από την αρχή ήδη των «Στοχασμών» αυτών, όπως τους συνέταξε τουλάχιστον ο Πολυλάς: *Ad-datta alla forma spirituale... | Εφάρμοσε στην πνευματική μορφή... Πρόκειται δηλαδή, δεδηλωμένα, για την ποιητική «εφαρμογή» ορισμένων —και —και θα δούμε παρακάτω τίνων— φιλοσοφικών-αισθητικών θεωρημάτων, όπως δηλώνεται απερίφραστα και μονοσήμαντα στην αρχή του αποσπάσματος 7α των «Στοχασμών»: *Realizzare questa Idea | Να πραγματοποιήσεις αυτή την Ιδέα*². Και με ακόμα μεγαλύτερη σφήνεται δηλώνεται από το Σολωμό στο τέλος του αποσπάσματος αρ. 4 ότι το «Ποίημα» (*la Poesia*) δεν έχει συντεθεί παρά για χάρη της «Σκέψης» (*Pensiero*) —και μια τέτοια δήλωση θα φαινόταν ωμή ή κυνική, αλλά μόνο στα μάτια μερικών απλοϊκών παρατηρητών, που δε θα μπορούσαν ν' αντιληφθούν ότι η δήλωση αυτή του Σολωμού δεν είναι παρά η εκδήλωση ενός άκρατου εγελιανισμού.*

Όπως στο κυρίως ποιητικό έργο του Σολωμού, έτσι και στους «Στοχασμούς» στους *Ελεύθερους πολιорκισμένους* καθοριστική, σχεδόν «μοιραία», παραμένει μέχρι σήμερα η επιλογή και η παρουσίασή τους σε μετάφραση από τον πρώτο, ιδιοφυή, εκδότη του, τον Πολυλά. Ωστόσο, όπως και στο γενικότερο φιλολογικό-εκδοτικό πεδίο έχει εδραιωθεί τις τελευταίες δεκαετίες, η πεποίθηση για μίαν αναθεώρηση —όχι «αντίρρηση»!— της εργασίας του άξιου εκείνου προδρόμου, έτσι και στο μερικότερο και ειδικότερο θέμα των «Στοχασμών» έχει ήδη αρχίσει να διαγράφεται μια πρώτη προσπάθεια για τον «εκσυγχρονισμό» της φιλολογικής υποδομής τους —με τη φιλολογική έκδοση, για πρώτη φορά, του ιταλικού κειμένου των «Στοχασμών» στην επιλογή του Πολυλά³. Με την εργασία μου αυτή

1. Βλ. π.χ.: ΑΕ 258.1, 21, 24· 262 Β 13· 284 Β 1· 286 Β 2· 292 Β 11· 294 Β 1.

2. Ατεκμηρίωτη και λανθασμένη η άποψη της Αναστασίας-Δανάης Λαζαρίδου, Ο Σολωμός των «Στοχασμών», Διαβάζω, αρ. 213 (12.4.1989), σ. 75: «Το περιεχόμενο των «Στοχασμών» ούτε προτάσσεται ούτε επιτάσσεται της ποιητικής επεξεργασίας...».

3. Από το Massimo Peri, *Fra Solomòs e Polilàs: Στοχασμοί*, στο: *Miscellanea*, 3: *Studi in onore di Elpidio Mioni*, Liviana Editrice, Padova 1982, σ. 73-81.

επιχειρώ τώρα την κριτική αναθεώρηση της επιλογής αυτής του Πολυλά, την ολοκλήρωσή της με μια νέα επιλογή, την ανκνέωση και τον εκσυγχρονισμό της μετάφρασης και των δεδομένων από τον Πολυλά και των νέων, της δίκης μου επιλογής, «Στοχασμών» και, τελικά, τον ερμηνευτικό υπομνηματισμό τους με στόχο την ανασύσταση της θεωρητικής - φιλοσοφικής τους συνάφειας.

Το ιταλικό πρωτότυπο των «Στοχασμών» στους *Ελεύθερους πολιορκισμένους* στην επιλογή και μετάφραση του Πολυλά έχει παρχδοθεί σε εννιά (9) διαφορετικά χειρόγραφα, όλα αυτόγραφα του Σολωμού, από τα οποία τα οχτώ (8) βρίσκονται σήμερα στην Ακαδημία Αθηνών και το ένα (1) στη Ζάκυνθο (Μουσείο Σολωμού)¹. Από τα χειρόγραφα της Ακαδημίας Αθηνών τα τέσσερα (4), οι αρ. 10, 13, 16 και 17, είναι δίφυλλα και τα υπόλοιπα τέσσερα (4), οι αρ. 8, 11, 12 και 21, είναι λυτά φύλλα· το χειρόγραφο τετράδιο Ζακύνθου αρ. 6 αποτελείται από 51 φφ., από τα οποία είναι γραμμένα μόνο τα φφ. 1α-β, 2α, 3α, 4α και 51β². Εκτός από τα παραπάνω, «Στοχασμοί» στους *Ε.Π.* βρίσκονται και στα χειρόγραφα Ακαδημίας Αθηνών αρ. 7 (ΑΕ 405), αρ. 18 (ΑΕ 409), αρ. 20 (ΑΕ 414), αρ. 14 (ΑΕ 433) και αρ. 22α (ΑΕ 435).

Ο Πολυλάς αιτιολογούσε την επιλογή του από τους «Στοχασμούς» στους *Ε.Π.* σε μια υποσημείωσή του στην έκδοση των *Ευρισκομένων* του Σολωμού (1859)³: «Διάφοραις μελέταις εις το ποίημα [*Ε.Π.*] περιέχουν τα χειρόγραφα· τους στοχασμούς τούτους, εις ιταλική γλώσσαν γραμμένους, αναγκάσθηκα να μεταφράσω και να τους προτάξω, ως εισαγωγήν, εις τα τρία Σχεδιάσματα, διά δύο λόγους, πρώτον, ότι τα νοήματα καθ' εχυτά είναι αξιόλογα· δεύτερον, ότι αυτά είναι ωσάν η ψυχή ενός πλάσματος, του οποίου δεν σώζονται ειμή κάποια μέλη ατελειοποίητα».

Όπως κάθε επιλογή, έτσι και η επιλογή αυτή του Πολυλά από τους «Στοχασμούς» του Σολωμού στους *Ε.Π.* σημαίνει απόσπαση από ένα μεγαλύτερο «σύνολο». Η αποσπασματικότητα της επιλογής αυτής του Πολυλά καταφάνεται, κατ' αρχήν, από τον τρόπο της έκδοσής τους —σε ελληνική μετάφραση· τα αποσπάσματα διακρίνονται με μια διαχωριστική παύλα μεταξύ τους, έτσι ώστε να σχηματίζονται συνολικά έντεκα (11),

1. Ελλιπέστατη και συγκεχυμένη η περιγραφή αυτών των χφφ. από την Α.-Δ. Λαζαρίδου, παραπάνω (σημ. 6), σ. 74.

2. Καλή περιγραφή και σχολιασμός αυτών των χφφ. στις «Σημειώσεις» του εκδότη Α. Πολίτη, στην έκδοση των *Αυτογράφων* (βλ. σημ. 2)· στο εξής οι παραπομπές μου μόνο στις σελίδες αυτής της έκδοσης.

3. Δ. Σολωμός, *Τα ευρισκόμενα*, έκδ. Αντ. Τερζάκη («Πολυλά»), Κέρκυρα 1859, σ. 225.

πολύ άνισες σ' έκταση, μη αριθμημένες ενότητες¹. Η αποσπασματικότητα πάλι αυτή των «Στοχασμών» αντιστοιχεί στην αποσπασματικότητα του έργου στο οποίο ανυφέρονται, τους *Ε.Π.* — αποσπασματικότητα, την οποία επισημαίνει ρητά στην ίδια υποσημείωση ο ίδιος ο Πολυλάς.

Η επιλογή αυτή φαίνεται κατ' αρχήν αυθαίρετη· πάντως, δε φαίνεται ν' ακολουθεί μηχανικά ορισμένα φιλολογικά κριτήρια, όπως θα ήταν η έκδοση και μετάφραση ολόκληρων των χειρογράφων, στα οποία περιέχονται. Η επιλογή αυτή φαίνεται να έγινε με βάση την «κινηματογραφική» τεχνική του *découpage* και του *montage*: Ενδεικτικότητας και αντιπροσωπευτικότητας για τον τρόπο εργασίας του Πολυλά είναι λ.χ. η αξιοποίηση του διφύλλου της *Ακδημίας Αθηνών* αρ. 16 (ΑΕ 479-481), ενός χειρογράφου, που παρουσιάζει, στις τέσσερις γραμμένες σελίδες του, τη συμπυκνότερη ίσως συγκέντρωση ιταλικών «στοχασμών» και άλλων «θεωρητικών» σημειώσεων του Σολωμού, μαζί μ' ελάχιστα δείγματα ελληνικών ποιητικών του δοκιμών για την «εικονογράφηση» τους: Από την πρώτη σελίδα του χειρογράφου (φ. 1α) ο Πολυλάς απέσπασε τους πρώτους πέντε στίχους (1-5), για ν' απαρτίσει το απόσπασμα αρ. 3 (στη δική μας αρίθμηση) των «Στοχασμών» σε δική του μετάφραση. Διχοτομώντας έπειτα «απότομα» την ίδια παράγραφο της ίδιας σελίδας και υπερπηδώντας τους επόμενους δέκα στίχους, επέλεξε τους ακόλουθους τρεις στίχους (15-17), αποσπώντας τους και πάλι, στη μέση της παραγράφου, από τη χειρόγραφη συνάφεια και συνέχειά τους οκτώμισι ακόμη στίχων.

Αντιστρόφως ανάλογη ήταν η τεχνική του *montage*, με την οποία ο Πολυλάς συνχρολόγησε το μακρύτερο ανάμεσα σ' όλους τους «Στοχασμούς» απόσπασμα αρ. 7 (α-β) — με τη δική μου πάντα αρίθμηση: Για το πρώτο τμήμα του μεγάλου αυτού αποσπάσματος («Προχρηματοποίησε τούτη την Ιδέα... απάνου εις το Στυρόν») χρησιμοποίησε ένα συμπυκνέτο στοχασμό του Σολωμού στο «πλησιογραφικά» εξαιρετικά «παραδόξο» λυτό φύλλο της *Ακδημίας Αθηνών* αρ. 21 (ΑΕ 413) και για το δεύτερο, το μεγαλύτερο, τμήμα του («Έντοναίς δύνχμες... του τρίτου, δεν γνωρίζω») παρέλαβε έναν ακόμα συμπυκνέτο, παρά τη «μηχανική» διχοπή του, και μακροσκελέστατο στοχασμό τριάντα ολόκληρων στίχων από το φ. 2α του τετραδίου της *Ζακύνθου* αρ. 6 (ΑΕ 425).

Παρ' όλ' αυτά, η επιλογή του Πολυλά δε φαίνεται να ήταν ούτε αυθαίρετη ούτε, πολύ λιγότερο, τυχαία: Τους «Στοχασμούς» του Σολωμού φαίνεται να τους κατευθύνει, όπως και όλα τα —ελληνόγλωσσα— αποσπα-

1. Ο *M. Peris* παραπάνω (σημ. 7), σ. 75-76 χωρίζει, εκ παραδρομής, το απόσπασμα αρ. 4 (στη δική μου έκδοση και στην επιλογή του Πολυλά) σε δύο διαφορετικά αποσπάσματα (IV και V), ενώ το δεύτερο είναι απλά συνέχεια του πρώτου.

σματικά έργα της ωριμότητάς του, ένας ιθύνων νους: το συνθετικό, ενοποιητικό χ' ερμηνευτικό πνεύμα του εκδότη του: α) Ο Πολυλάς επέλεξε ανάμεσα στις σημειώσεις του Σολωμού στους *Ε.Π.* τα «θεωρητικότερα» αποσπάσματα, αυτά δηλαδή που αναφέρονται στις γενικές θεωρητικές αρχές, που διέπουν τη μεγάλωπιση, αν και ανολοκλήρωτη, αυτή σύνθεσή του, —και όχι στη διάπλωση ορισμένων σκηνών ή προσώπων του: β) Κατά την κατάρτιση των αποσπασματικών αυτών «στοχασμών» ο Πολυλάς ακολούθησε, πιθανότατα, την «ανωγεική» μέθοδο: από το γενικό στο ειδικό— ακολούθησε δηλαδή τον «εσωτερικό» σχεδιασμό του «συνθέματος» από τον ίδιο τον ποιητή του, όπως διαδηλώνεται στον πρώτο ήδη «στοχασμό» του: από το Γενικό, την —εγγεινά εννοημένη— Ιδέα, στο Ειδικό, τις επιμέρους, εμπειρικές εκφάνσεις της.

Ο έλεγχος της ποιότητας της μετάφρασης των «Στοχασμών» από τον Πολυλά και ειδικότερα της φιλοσοφικής ορολογίας που χρησιμοποιεί επιχειρείται, κατά κάποιον τρόπο παρεμβατικά, στο σχολιασμό που ακολουθεί το ιταλικό κείμενο και τη δική μας μεταφραστική πρόταση. Εδώ ως προσημειώσω μόνο, ενδεικτικά, ότι στην «προλογική» στους «Στοχασμούς» υποσημείωσή του, που πηγάει παρεμπόδι, ο Πολυλάς τους χαρακτηρίζει με δύο λέξεις-όρους, που φέρνουν —και είναι— απόλυτα συνώνυμα (οι υπογραμμίσεις δικές μου): «Διάφοροι μελέταις εις το ποίημα περιέχουν τα χειρόγραφα τους στοχασμούς τούτους...». Με τον όρο «μελέτη» ο Πολυλάς αποδίδει, αναμφίβολα, τον ιταλικό όρο «meditazione» (γαλλ. «méditation») —και όχι τον όρο «studio»— και με τον όρο «στοχασμός» τον ιταλικό όρο «riflessione» (γαλλ. «réflexion»): από τους δύο αυτούς όρους στον ιταλόγλωσσο Σολωμό βρίσκεται μόνο η πρώτη ρηματική έννοια με την ίδια σημασία: *meditare*¹. Ας σημειώσω στο σημείο αυτό ότι η αναζήτηση του ιταλικού λεξιλογίου του Σολωμού και κατ' επέκταση μια εργασία σαν αυτή που παρουσιάζουμε εδώ δυσχεραίνεται εξαιρετικά από την έλλειψη ενός «ιταλικού» Λεξικού του Σολωμού.

Ωστόσο, ο ολικός και τελικός στόχος της εργασίας αυτής πάει μέσα και πέρα από τον κριτικό έλεγχο της επιλογής και της μετάφρασης του Πολυλά: φιλοδοξία της είναι η αντικατάσταση της μετάφρασης του Πολυλά μέσω της ανανεωμένης προσφυγής στο ιταλικό κείμενο των σολωμικών Αυτογράφων και της φιλολογικής του αποκατάστασης, της διεύρυνσης της αρχικής επιλογής του Πολυλά με νέους στοχασμούς στους *Ε.Π.* και το γλωσσικό, φιλολογικό και φιλοσοφικό σχολιασμό ολόκληρου του νέου «corpus» για την κατάδειξη της λειτουργίας του σ' αναφορά με την ποιητική πράξη των *Ε.Π.* και, κατ' επέκταση, την ποιητική θεωρία του ώριμου Σολωμού της κερκυραϊκής περιόδου —και της εποχής του.

1. Βλ. στοχασμό αρ. 7 β (ΑΕ 425 Α 9): *Medita profondamente.*

II. Κείμενο¹

1

(AE 475. 1-5)

Addatta alla forma spirituale la storia della pianta che comincia dal seme e torna in esso, dopo aver trascorse tutte le forme vegetabili come gradi dello sviluppo, cioè radice, tronco, foglie, fiori, frutta. Addattala pensando profondamente per la Sostanza del
5 soggetto, ed anche per la forma dell' Arte. Bada che questo processo abbia luogo senza la minima interruzione.

2

(AE 471. 10-21)

Una piena e bella Repub**b**lica d'Idee che rappresentino sostanzialmente il Monarca nascosto ai sensi. Allora è vero Poema. Il Monarca latente ai sensi e solo comunicabile allo Spirito, entro cui nacque, è fuori del territorio del tempo. Ma una Repubblica
5 d' Idee adagia sensibilmente i suoi poteri nel tempo etc.

1 Repubblica: Republica διορθ. Peri· πβ. 5

4 una: la διορθ. Σολ. πάνω από τη γραμμή 5 lo depono μετά το Idee διέγρ. Σολ.

1. Η έκδοση αυτή του ιταλικού κειμένου των «Στοχασμών» του Σολωμού στους Ε. Π. αποτελείται από δύο μέρη, που χωρίζονται μεταξύ τους μ' έναν αστερίσκο: Στο πρώτο μέρος (αρ. 1-11) περιλαμβάνονται οι ιταλικοί στοχασμοί, που αντιστοιχούν στη μετάφραση του Πολυλά, στην ίδια ακριβώς σειρά. Παραλείπεται το ιταλικό κείμενο αρ. IXα της έκδοσης Peri (AE 480 B 11-15), επειδή αποτελεί απλή επανάληψη της πρώτης παραγράφου του επομένου, αρ. IX b (AE 402 A 1-8)· δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Πολυλάς μετάφρασε το δεύτερο αυτό κείμενο. Στο δεύτερο μέρος (αρ. 12-21) περιλαμβάνεται το ιταλικό κείμενο της δικής μου, πρόθετης, επιλογής. Η έκδοσή μου διαφέρει (στο πρώτο μέρος) από την έκδοση Peri σε μερικά σημεία, στα οποία επέφερα μερικές βελτιώσεις· οι δικές μου «αναγνώσεις» σημειώνονται στο κριτικό υπόμνημα. Παρόλο που η έκδοσή μου είναι απλά «φιλολογική» —όχι «ιστορική-κριτική»— διατήρησα μερικά εκδοτικά-κριτικά σημεία εντός κειμένου: α) γωνιώδεις αγκύλες < > για την ανάπτυξη βραχυγραφιών του γραφέα (Σολωμού) καθώς και για τις προσθήκες του φιλολογικού εκδότη· β) δύο σταυρούς † † για την αβέβαιη ανάγνωση, όπως στην έκδοση των Αυτογράφων.

3

(AE 479. 1-5)

Bisogna pensare profondamente e con immutabile concretezza (una volta per sempre) alla natura dell' Idea, prima di realizzare il Componimento. In essa verrà incarnato il contenuto più sostanziale e più alto della vera natura umana, la Patria e la Religione.

4

(AE 474x 1-17)

Bada bene. Il tuono fondamentale del Poema sia dal p<incipio> alla f<ine> il Comune e Proprio radicato ed immedesimo colla lingua. E lavori incessantemente per la vera Sostanza, ma in modo che non s' accorgano che le menti esercitate e profonde.

5 Si otterà questo colla maniera semplice e larga dei legami, col nutrire le forme di modi popolari, p.e. *στοιμοθάνατο - χρυσοπηγή - έτρεξε η θάλασσα - ελευτερίχ και θάνατος - χρυσοπράσινχ.*

Oppure. Il tuono fondamentale tenga fermo il centro profondo della Nazionalità, e si sollevi perpendicolarmente ed allargandosi nel grado il Pensiero della Poesia, per il quale à composta.

5

(AE 424. 10-15)

Tutto il Poema esprima il Concetto a mondo per sé matematicamente graduato, ricco e profondo. Gli è in quest' orma soltanto che è lecito nelle invenzioni consecutive portare i più grandi effetti e terribili. Questo non fu fatto abbastanza mai. Chi lo tentò

5 di proposito (come Euripide, con esso i più dei moderni, che sono suoi figli) <fece> ciò fuori dell' Idea, e così è noja di chi ha mente.

6 fece *πρόσθ. Peri 8* e così *πριν από το ed διέγγρ. Peri ed μετά το* e così *διέγγρ. Βελουδής.*

6

(AE 482. 12-16)

Bisogna nel Poema del Dovere prolungare la lunga e terribile agonia della sventura e degli affanni, perché a traverso si manifesti intatto e santo il Paradiso intellettuale e morale.

7α

(AE 413 Δ 1-16-)

Realizzare questa Idea: Tutti i legami umani di padre, di fratello di moglie etc. sulla terra, ed esaltati dalla gloria etc. Strappata la terra e coῖσι† <si> costringono manifestare la profondità del animo santo. Nello sfondo del quadro sempre la Grecia co' suoi
 5 destini -fino alla fine, di dolore in dolore, fino allo estremo dolore— allora *ἐτρεξε η θάλασσα* e la loro anima *ἐπλεε* nell' amarezza e sui piedi tentennavano come ebri. Qui vien l' avviso dal nemico di cambiar la religione.

S. Agostino dice che la Croce è la cattedra della vera sapienza,
 10 perchè quanto Gesù in tre anni insegnò nel Vangelo tutto in tre ore compendiò sulla Croce.

2 esaltati: esaltatati· *διόρθ. Peri*

3 <si> *μετά το coῖσι† πρόσθ. Βελουδής ε' δύο φορές έγγραψε Σολ.*

7: dal: del *διόρθ. Peri*

7β

(AE 425 A 1-20, 22-30)

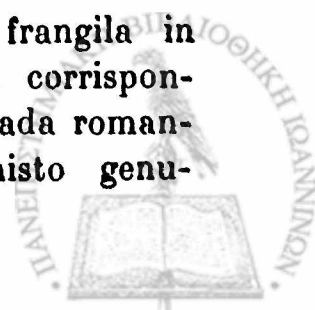
La intensità delle forze che si sviluppano in organi naturonazionali sopra una piccola terra: forze grandi in tutte le direzioni, le quali eccitano lo sviluppo che va sempre crescendo. Fare che nello †cresce†re, la forza vincitrice delle forze nemiche, sia fra queste anche la memoria della gloria passata: *Οι αδελφοποιτοί.*

Medita profondamente la natura dell' Idea, e la sua profondità trascendente cacci fuori, nella sua fecondità, la parte naturale posta facilmente in organi nazionali.

Ma per poter giungere a questo è necessario meditare l'ombra sostanziale che deve buttar fuori i corpi, a traverso i quali essa si manifesta con essi unificata. Nelli quali corpi si veda di esprimere per tutte le condizioni dell' esecuzione la nazionalità il più che che potassi estesa.

Così fa metafisica è fatta fisica.

15 Prendi e concreta fortemente una forza spirituale, e frangila in un dato numero di caratteri d' uomini e donne, a cui corrispondano nell'esecuzione etc.-Pensa fortemente che ciò accada romanticamente o classicamente, se è possibile, o in modo misto genu-

20 ino. Omero è massimo esempio del secondo, Shakespear<e> del primo e del terzo non conosco.

2-3 le quali δύο φορές έγρ. Σολ.

12 tutte: tutti διόρθ. Βελουδής

8α

(EA 403 B 18-33)

L' assoluta esistenza del Poema sia gravida di molti sensi: fra gli altri la piccola terra senza nome, e senza gloria, prima col sorgere, poi col mantenersi respingendo molte forze — e di là cade nell' estremo della sventura.

5 Così un' unità di più forze si manifesta nel bilancio delle forme. Il Concetto è sempre lo stesso dal principio fino alla fine, ove è la parola αιματοτζακισμέν<α> —così veramente ogni parola è uscita saturata del Concetto, e l' opera appare individuale nello spirito
10 della sua generalità generante.

6 Il Concetto: Essa ο Σολ. έγγραψε πρώτα Essa, έπειτα το διέγραψε και διόρθωσε πάνω από τη γραμμή lo Σολ. διόρθ. από la stesso: stessa διόρθ. Peri

8β

(AE 402 A 1-21)

L' anima incorporea del Componimento che parte da Dio, e fatto il giro corporizzata negli organi di luogo, di tempo, di nazionalità, di lingua, co<i>j varj pensieri, affetti, sensazioni, etc. si faccia un piccolo universo corporeo atto a manifestarla possibilmen-

5 te, di nuovo †partef† di tutto questo <e> torna a Dio:

σε βυθό πέφτει από βυθό, ώσπου δεν ήτ<α>ν άλλος.

εκείθε εβγήκε ανίκητος και και μεγάλος

Guarda di determinare gradatamente come scala di difficoltà da superarsi da quei grandi, in tutto quanto i sensi assorbiscono del-
10 le cose esterne colle loro o bellezze attraenti, o neces<si>tà co<strin>genti e penose fino la certezza della morte, ma più di tutto la memoria della gloria. Le quali cose più grandi sono e varie, più mettono in alto piedestallo la libertà gravida del Dovere, cioè di quanto chiude la morale, la religione, la patria, la politica, etc.

1 immagine μετά το 1' Σολ. διέγρ. di μετά το da Σολ. διέγρ. 2 corporizzata: corporizzata 5 e πρόσθ. Βελουδής 6 άλλος: άλλας 8 da²: di διόρθ. Peri da μετά το grandi Σολ. διέγρ. tutto Σολ. έγρ. πάνω από τη γραμμή 11 da μετά το quanto Σολ. διέγρ. 11-12 ma...gloria Σολ. έγρ. Σολ. διέγρ. πάνω από τη γραμμή 12 Glo<ria> πρω από Gloria Σολ. διέγρ. 15 alto Σολ. έγρ. δύο φορές, διέγρ. το πρώτο

9

(AE 406 B 3-10)

Bisogna fare che il circolo piccolo in cui si muove la Fortezza ap-
ra nel fondo, anzi nell' atmosfera sua, i più grandi interessi della
Grecia per la posizione materiale (che vale tanto per chi vuol te-
nere quanto per chi vuol rapire) e per la posizione morale i più
5 grandi interessi dell' umanità. Così è posto l' argomento in rap-
porto col sistema dell' universo. Vedi il Prom<eteo> e in generale
le opere di Eschilo —τα στήθια και το πρόσωπο· τα χέρια και τα πό-
δια. Fa' uscir netta la piccolezza del luogo — il cirocolo ferreo ed
10 impenetrabile onde fu cinto. Così dalla piccolezza del luogo
usciranno le grandi Sostanze.

1-2 apra o Σολ. πρώτα διέγρ., έπειτα έγρ. πάλι πάνω από τη γραμμή 11 lottante
colla grandezza μετά το luogo Σολ. διέγρ.

10

(AE 476 A 9-16)

Star fermo in questa alta posizione. Il loro dolore consiste nel ri-
cordare lo stato felice, che era gravido del bene della partia, e che
dovranno perdere. Tutto ebbero, e sentivano sé nella patria.
Ora sentono che tutto devono perdere; lo sentono gradatamen-
5 te e quindi totalmente. La fame come tale non entra in questo
circolo se non come forza esterna soltanto, che vien superata
anch'essa con tutte l' altre.

11

(AE 479. 15-17)

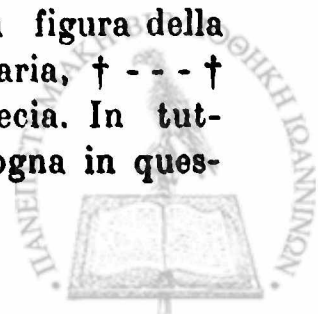
Pensa all' equilibrio delle forze fra uomini e donne. Quelli tutto
sentano, ma tutto vincano colla Sostanza svegliata; queste vin-
cano anch' esse, ma come donne.

12

(AE 404 B 2-19)

Piantar a bella prima e via via secondo il bisogno la figura della
posizione di Missolongio consecutivamente. Terra, aria, † - - †
montagne, laguna, mare. Rapporto colla Madre Grecia. In tut-
te queste cose s' avvolga l' opera della Libertà. Bisogna in ques-

5 te materiali pitture procedere gradatamente della posizione in principio (materialità ed effetti) sino alle parole *η μαύρη πέτρα του χρυσή* etc. e come offertesi da se e trovate sulla via della Bisogna esercitata della Libertà. Fa in tutto il seguito del Poema ferma l' Idea della piccolezza fisica del luogo, perchè risulti la grandezza
 10 morale e la †fisica† grandezza in mezzo a cui si trova. Quando i †dolori sembrano† esauriti, ravvivarli colla speranza della flotta, è la flotta nemica. Venne, e la movibile selva non si mosse più.

5 prod μετά το pitture διέγρ. Σολ. 8 i μετά το l'. διέγρ. Βελουδής

13

(AE 433. 19-27)

Guarda per la collocazione del monologo del confessore che col pretesto di compiacersi della perfetta purità di quelle anime termini col rendere completamente visibile la sostanziale Unità, cioè esprima uno di quei grandi Momenti, o Faccie, o Elementi,
 5 o Condizioni. Pensa profondamente se ciò debba esser fatto con una Poesia grande e semplice. Bisogna tener perpetuamente fermo questo metodo che costituisce l' Arte, cioè che mentre una manifestazione va per una direzione, manifesta varie altre.

14

(AE 435 B (a) 1-5)

Sia incastrata l' Idea d' una profondità da per tutto e nelle parti. Per esempio: nel rigenerato; nell' anima della Grecia. Ogni cosa secondo la sua suscettività si sviluppa in maggiore o minor grado. Così appariranno varj centri nelle parti come nel tutto. E di
 5 queste profondità immensurabili solo s' acquietano in Dio...

15

(AE 471. 22-27)

L' Arte è l' attivo legame tra il Vero ed il Bello, e la loro identificazione. Trae l' una dalla Ragione e lo costituisce come anima sua, imagine di questa (pensa meglio).

Questo Pensiero concretato deve subire tutte le forme possibili,
 5 subirle esteticamente —tutte—, e quando non ve n' è altre, allora è Vero.

2 Trae: Tra διόρθ. Πολίτης dall' μετά το Tra διέγρ. Σολ.

16

(AE 474 β 12-14)

Impregna il Poema di forze. Forze di pensiero, forze di fede, forze morali, forze di animo (come quella del giovine *πυλληκxρά*), forze di sapere. Così per tutte queste forze passa il Concetto e vi
5 lascia se stesso. Ed è così che si ottiene il Vero.

17

(AE 479. 5-14)

Dal primo fino all' ultimo momento la fame apparisca come occasione in cui quello che è dentro esca fuori, unificato e messo a tutta prova. Si proceda delicatamente con questa fame. Dal primo momento si veda subito che son messi alle strette, e vada
5 delicatamente crescendo come impulso da cacciar fuori le Idee; ma solo nell' ultimo si calchi un poco più. Anzi solo in ultimo si manifesti la consunzione delle figure.

3 delicatamente: dilicatamente *διόρθ. Βελουδής* 4 ma solo nell' *μετά το* strette-
διέγρ. Σολ. 5 delicatamente: dilicatamente *διόρθ. Βελουδής*.

18

(AE 480 A 13-20)

Della Grecia (gran Patria) si parli nel principio, nel mezzo, nella fine. Vedi se si può pingere in essa bre<ve>mente l' Idea ove vanno tutte le altre ad appuntarsi. Il legame ultimo fra il Tempo e l' Eternità. Ad essa il Destino comunicò che usciranno *τε* così sa-
5 rà *τ* sacrificio.

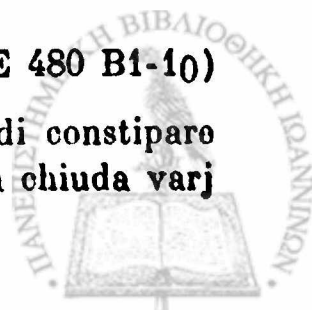
Pensa profondamente a questa unità perchè non si debba mai più cambiare. Ma non ti sprofondare in essa esclusivamente.

2 brevemente: bremente *διόρθ. Πολίτης* 2-3 far alto *μετά το* vanno a: *διέγρ. Σολ.*
α μετά το vanno *διέγρ. Βελουδής* 4 ed *μετά το* Ad: *διέγρ. Σολ.* 7 Ma: *πρώτα*
διέγρ., έπειτα έγρ. πάλι Σολ. se non *μετά το* in essa: *διέγρ. Σολ.*

19

(AE 480 B1-10)

Guarda più che puoi, quando viene naturalmente, di constipare gli oggetti, affine che ogni quarta parte della Rimna chiuda varj

oggetti, importanti: νιος κόσμος δόξας και χαράς.

Così ad ogni avvenimento, azione, pensiero, parola si manifesta
5 il carattere di costui che è di una attiva ed oculata prudenza in
tutte le direzioni, risvegliata da ogni cosa di fuori in ragione della
sua importanza. Si pensi profondamente, perchè in meno spazio
possibile abbia questo suo parlare unificazione intima coi più
sostanziali momenti dell' azione, colle più importanti differenze
10 dell' unità

2 ad *μετά το* affine che· διόρθ. Σολ. 6 ed *μετά το* cosa διόρθ. Βελουδής 8 colle *μετά το* intima· διέγρ. Σολ.

20

(AE 480 B 16-22)

Sviluppo semplice, graduale e continuo d' una situazione forte e
toccante. Vedi che questo nel Poema non può aver luogo col
mezzo dell' azione propr*ciamen*te detta, ma largamente presa.
Fra gli assediati con un popolo d' Idee si farà il più, cui avranno
5 attinenza pochi punti ma essenziali degli assediatori, della Gran
Madre e della flotta che aspettano.
Popolo d' Idee deve esser fatto delle Sostanze, nelle quali deve
trasparire un senso chiaro e profondo.

1-2 d' una situazione...toccante· Σολ. έγρ. πάνω από τη γραμμή 2 par di †Stapf
μετά το toccante· Σολ. έγρ. πάνω από τη γραμμή, διέγρ. Βελουδής 4 e *μετά το* as-
sediatori διέγρ. Σολ. 7 Popolo: Ποπορο· διόρθ. Πολίτης 8 apparire *μετά το* deve·
Σολ. διέγρ., έπειτα έγρ. trasparire πάνω από τη γραμμή

21

(AE 481. 16-30)

Principio mezzo e fine. Si operi continuamente per la Sostanza,
senza la interruzione nè meno d' una parola, Sostanza che viene
espressa da un graduato mondo di azioni, di pensieri, di sentimen-
ti, di parole, di gesti varj della persona.
5 La figura della Grecia sia nel principio indiretta, nella mente dei
guerrieri—nel mezzo meno indiretta solo nella fine venga esposta
agli occhi.
Si manifesti la mente intera.
Il soggetto rivede, vede, prevede. Dall' unità di queste determi-
10 nazioni del tempo etc. risulterà manifestata la Sostanza perchè

moltiplicata nella sua varietà. Vedi l' arte del graduare. Guarda veramente che cosa è unità di tempo, e semina entro questa la grande Idea o una delle grandi Idee del Compnimento. Così l' unità del tempo presa filosoficamente è giusta e grande. Presa 15 empiricamente non ha senso.

9 Vede, Rivede, e Prevede *μετά το* soggetto διέγρ. Σολ.

III. Μετάφραση¹

1

Εφάρμοσε στην πνευματική μορφή την ιστορία του φυτού, που αρχίζει από το σπόρο και επιστρέφει σ' αυτόν, αφού διατρέξει όλες τις φυτικές μορφές της εξέλιξης, δηλαδή τη ρίζα, τον κορμό, τα φύλλα, τα άνθη, τους καρπούς. Εφάρμοσέ την σκεπτόμενος για την ουσία του θέματος καθώς και για τη μορφή της Τέχνης. Πρόσεξε, ώστε αυτή η διαδικασία να διεξάγεται χωρίς την παραμικρή διακοπή.

2

Μια μεστή και ωρία Δημοκρατία Ιδεών, που να παριστάνουν ουσιαστικά τον κρυφό στις αισθήσεις Μονάρχη. Τότε είναι αληθινό Ποίημα. Ο Μονάρχης ο αφανής στις αισθήσεις και κοινοποιήσιμος μόνο στο πνεύμα, μέσα στο οποίο γεννήθηκε, είναι έξω από την περιοχή του χρόνου. Αλλά μια Δημοκρατία Ιδεών εξαπλώνει αισθητά τις δυνάμεις της μέσα στο χρόνο κτλ.

3

Πρέπει να σκεφτείς βαθιά και με τρόπο αμετάβλητα συγκεκριμένο (μια φορά για πάντα) τη φύση της Ιδέας, πριν να πραγματοποιήσεις το Σύνθεμα. Σ' αυτήν θα ενσχυωθεί το ουσιαστικότερο και υψηλότερο περιεχόμενο της αληθινής ανθρώπινης φύσης, η Πατρίδα και η Θρησκεία.

1. Η μετάφρασή μου στοχεύει, σε σύγκριση με τη μετάφραση του Πολυλά (στο πρώτο μέρος του κειμένου), κυρίως στην αποκατάσταση και τον εκσυγχρονισμό της φιλοσοφικής γλώσσας και ορολογίας του Σολωμού, σύμφωνα με τις σημερινές μας γνώσεις και αντιλήψεις. Σ' αντίθεση με τον Πολυλά, που η γλώσσα του διακρίνεται για την υπερβολική «λαϊκότητά» της, επέλεξα τη σημερινή λόγια δημοτική, που είναι καταλληλότερη για την απόδοση θεωρητικών-φιλοσοφικών κειμένων. Επίσης, η μετάφραση διορθώνει μερικά λάθη και παραλείψεις της μετάφρασης Πολυλά. Οι κυριότερες διαφορές μου απ' αυτόν επισημαίνονται και αιτιολογούνται στα Σχόλια που ακολουθούν τη Μετάφραση.

4

Πρόσεξε καλά: Ο θεμελιώδης τόνος του ποιήματος ας είναι από την αρχή ως το τέλος το Γενικό και Ειδικό, ριζωμένο και συνταχτισμένο με τη γλώσσα. Και ας ενεργεί αδιάκοπα για την αληθινή Ουσία, αλλά με τρόπο που να μην το αντιλαμβάνονται πέρα οι διάνοιες οι ασκημένες και βχθιές. Θα επιτευχθεί αυτό με τον απλό και ευρύ τρόπο των δεσιμάτων, με το να θρέψεις τη μορφή με τρόπους λαικούς, π.χ.: ετοιμοθάνατο - χρυσοπηγή - έτρεξε η θάλασσα-ελευτεριά και θάνατος-χρυσοπράσινα.

Ή: Ο θεμελιώδης τόνος ας κρατάει σταθερά το βαθύ κέντρο της Εθνικότητας και ας υψώνεται κάθετα και ενώ διευρύνεται βχθμικά η Σκέψη του Ποιήματος, για την οποία έχει συντεθεί.

5

Όλο το ποίημα ας εκφράζει την Έννοια σαν ένας κόσμος καθ' εαυτόν, μχθηματικά διαβχθμισμένος, πλούσιος και βχθύς. Είναι μόνο πάνω σ' αυτό το αγνάρι που του είναι θεμιτό να επιφέρει, με τα συνεχόμενα εφευρήματα, τις μεγαλύτερες και φοβερότερες εντυπώσεις. Αυτό δεν έγινε ποτέ επαρκώς. Όποιος το επιχείρησε εσκεμμένα (όπως ο Ευριπίδης και μαζί μ' αυτόν και οι περισσότεροι από τους νεότερους, που είναι παιδιά του), αυτό <το έκανε> έξω από την Ιδέα, κ' έτσι ενοχλείται όποιος έχει νου.

6

Πρέπει στο Ποίημα του Χρέους να παρταίνεις τη μακρά και φρικτή αγωνία της δυστυχίας και των κχκουχιών, ώστε μέσ' απ' αυτά να εκδηλωθεί άθικτος και άγιος ο διανοητικός και ηθικός Παράδεισος.

7α

Να πραγματοποιήσεις αυτή την ιδέα: Όλοι οι ανθρώπινοι δεσμοί, πατέρα, αδελφού, γυνίκας κτλ. πάνω στη γη, και εξημένοι από τη δόξα κτλ. Τους αρπάζεσαι η γη κ' έτσι αναγκάζονται να εκδηλώσουν το βάθος της άγικης ψυχής <τους>. Στο βάθος του πίνακα πάντα η Ελλάδα με τα πεπρωμένα της —ως το τέλος, από πόνο σε πόνο, ως τον έσχατο πόνο— τότε έτρεξε η θάλασσα και η ψυχή τους έπλεε μέσα στην πίκρα και στα πόδια τρέκλιζαν σαν μεθυσμένοι. Τότε έρχεται από τον εχθρό η προτροπή ν' αλλάξουν θρησκεία. Ο Άγ. Αυγουστίνος λέει ότι ο Σταυρός είναι η έδρα της αληθινής σοφίας, γιατί όσα ο Ιησούς δίδαξε σε τρία χρόνια στο Ευαγγέλιο, όλ' αυτά τα συνόψισε σε τρεις ώρες πάνω στο Σταυρό.

7β

Η ένταξη των δυνάμεων, που εξελίσσονται σε όργανα φυσικοεθνικά πάνω σε μια μικρή γη: δυνάμεις μεγάλες προς κάθε κατεύθυνση, που υποκινούν την εξέλιξη, που αυξάνεται όλο και περισσότερο. Να κάνεις έτσι ώστε, ενώ αυξάνει η νικητήρια δύναμη των εχθρικών δυνάμεων, να βρίσκεται ανάμεσά σ' αυτές και η ανάμνηση της περασμένης δόξας. Οι αδελφοποιτοί. Μελέτησε βαθιά τη φύση της Ιδέας, και το υπερβχτικό βάθος της ως βγάλλει έξω, με τη γονιμότητά του, το φυσικό μέρος <της>, βχλμένο αβίχστα σε όργανα εθνικά.

Αλλά για να μπορέσει κανείς να φτάσει σ' αυτό, είναι αναγκαστικό να μελετήσει τον ουσιαστικό ήσυχιο, που πρέπει να πετάξει έξω τα σώματα, μέσω των οποίων αυτή εκδηλώνεται ενωμένη μ' αυτά. Μέσα στα οποία σώματα ως κοιτάξεις να εκφραστεί, μέσα απ' όλους τους όρους της εκτέλεσης, η εθνικότητα, όσο πιο εκτεταμένη θα είναι δυνατό.

Έτσι η μεταφυσική έγινε φυσική.

Πάρε και συγκεκριμενοποίησε έντονα μια πνευματική δύναμη και επιμέρισέ την σ' ένα δεδομένο αριθμό χρακτήρων ανδρών και γυναικών, στους οποίους ν' ανταποκρίνονται στην εκτέλεση κτλ. Σκέψου έντονα, ώστε αυτό να γίνει ρομντικά ή κλασικά, αν είναι δυνατό, ή με τρόπο μικτό γνήσιο. Ο Όμηρος είναι μέγιστο παράδειγμα του δεύτερου, ο Σέξπιρ του πρώτου, και του τρίτου δε γνωρίζω.

8α

Η απόλυτη ύπαρξη του ποιήματος ως εγκυμονεί πολλά νοήματα: μεταξύ άλλων, η μικρή γη χωρίς όνομα και χωρίς δόξα ξαφνικά υψώνεται στην κορφή της δόξας, πρώτα με το να εγερθεί, έπειτα με το να κρατηθεί εκεί αποκρούοντας πολλές δυνάμεις — και από και πέφτει στο έσχατο σημείο της δυστυχίας. Έτσι μια ενότητα περισσότερων δυνάμεων εκδηλώνεται στο ισοζύγιο των μορφών. Η Έννοια είναι πάντα η ίδια από την αρχή μέχρι το τέλος, όπου είναι η λέξη αιματοτοζακισμένα— έτσι, πράγματι, κάθε λέξη βγήκε κορεσμένη από την Έννοια, και το έργο εμφανίζεται ατομικό μέσα στο πνεύμα της γεννητικής γενικότητάς του.

8β

Η ασώματη ψυχή του Συνθέματος, που ξεκινάει από το Θεό, και αφού κάνει το γύρο σωματοποιημένη στα όργανα τόπου, χρόνου, εθνικότητας, γλώσσας, με διάφορες σχέσεις, αισθήματα, εντυπώσεις κτλ. (ως γίνεται ένα

μικρό σωματικό σύμπαν, ικανό να την αποκαλύψει κατὰ το δυνατόν) και εκ νέου ἱξεκινάει ἀπ' ὅλ' αὐτὰ <και> επιστρέφει στο Θεό:

σε βυθό πέφτει ἀπὸ βυθό, ὥσπου δεν ἦταν ἄλλος·
εκείθε εβγήκε ἀνίκητος και και μεγάλος.

Κοίταξε να ορίσεις βχθμικὴ σαν μιὰ κλίμακα ἀπὸ δυσκολίες, που ἔχουν να ξεπεράσουν εκείνοι οι μεγάλοι, σ' ὅλα ὅσα οι αισθήσεις απορροφούν ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά πράγματα εἴτε με τὰ θελητικά τους κάλλη εἴτε με τις πιεστικές και οδυνηρές ἀνγκυλιότητες ὡς τὴ βεβαιότητα του θανάτου, ἀλλὰ, περισσότερο ἀπ' ὅλα, τὴν ἀνάμνηση τῆς δόξης. Τα ὁποία πράγματα, ὅσα πιο μεγάλα εἶναι και διάφορα, τόσο περισσότερο στήνουν σε ψηλὸ βάθρο τὴν Ἐλευθερίαν, που κυοφορεῖ το Χρέος, δηλαδή ὅσα ἐμπερικλείει ἡ Ἠθική, ἡ Ὁρησκεία, ἡ Πατρίδα, ἡ Πολιτική κτλ.

9

Πρέπει να κάνεις ὥστε ο μικρὸς κύκλος, μέσα στον ὁποῖο κινεῖται το Κάτρο, να φανερώνει στο βάθος ἢ μάλλον στὴν ατμόσφαιρά του τὰ μεγαλύτερα συμφέροντα τῆς Ελλάδας γιὰ τὴν υλικὴ θέση (που ἀξίζει τόσο γιὰ ὅποιον θέλει να τὴν κερτήσει, ὅσο και γιὰ ὅποιον θέλει να τὴν ἀρπάξει) και γιὰ τὴν ἠθικὴ θέση τὰ μεγαλύτερα συμφέροντα τῆς κληρονομιάς. Ἐτσι, ἡ ὑπόθεση τίθεται σε σχέση με το σύστημα του συμπάντος. Δες τον Προμηθέα και ἐν γένει τὰ ἔργα του Αἰσχύλου —τα στήθια και το πρόσωπο· τὰ χέρια και τὰ πόδια. —Κάνε να φανεῖ καθαρά ἡ μικρότητα του τόπου— ο σιδερένιος και ἀδιapέραστος κύκλος, ἀπὸ τον ὁποῖο εἶναι ζωσμένος. Ἐτσι, ἀπὸ τὴ μικρότητα του τόπου θα βγουν οι Μεγάλες Ουσίες.

10

Μείνε σταθερὸς σ' αὐτὴ τὴν υψηλὴ θέση: Ο πόνος τους συνίσταται στὴν ἀνάμνηση τῆς εὐτυχισμένης κατάστασης, που κυοφοροῦσε το καλὸ τῆς πατρίδας και που θα πρέπει να χάσουν. Εἶχαν τὰ πάντα κ' αἰσθάνονταν τον εαυτὸ τους μέσα στὴν πατρίδα· τώρα αἰσθάνονται ὅτι πρέπει να χάσουν τὰ πάντα—το αἰσθάνονται βχθμικὴ και γιὰ τοῦτο ολοκληρωτικά. Ἡ πείνα καθ' ἐαυτὴν δεν μπῆνει σ' αὐτὸν τον κύκλο παρὰ μόνο σαν ἐξωτερικὴ δύναμη, που υπερνικάται κι' αὐτὴ μαζί μ' ὅλες τις ἄλλες.

11

Σκέψου τὴν ἰσορροπία των δυνάμεων μεταξύ ἀνδρῶν και γυναικῶν. Εκείνοι ας αἰσθάνονται τὰ πάντα, ἀλλὰ ας νικᾶνε τὰ πάντα με τὴν Οὐσία ἀγρυπνῶν· αὐτές, ας νικᾶνε κι' αὐτές, ἀλλὰ σαν γυναῖκες.

12

Να στήσεις στην αρχή αρχή και κάθε φορά όσο είναι ανάγκη την εικόνα της θέσης του Μεσολογγιού σε μιν ακολουθεί: Γη, αέρας, [...] βουνά, λιμνοθάλασση, θάλασση. Σχέση με τη Μητέρα Ελλάδα. Σ' όλα αυτά τα πράγματα να περικλείεται το έργο της Ελευθερίας. Πρέπει σ' αυτές τις υλικές περστώσεις να προβάλεις βαθμιαία από τη θέση στην αρχή (υλικότητα και εντυπώσεις) μέχρι τις λέξεις η μαύρη πέτρα του χρυσή κ.τ.λ. και σην να έχουν προσφερθεί απ' ευτών και σην να έχουν βρεθεί πάνω στο δρόμο της Ανάγκης ασχημένης από την Ελευθερία. Να κρατήσεις σ' όλη τη συνέχεια του Ποιήματος σταθερή την Ιδέα της φυσικής μικρότητας του τόπου, ώστε να προκύπτει το ηθικό μεγαλείο και το φυσικό μεγαλείο, στο μέσο του οποίου βρίσκεται. Όταν οι πόνοι φαίνονται εξαντλημένοι, να τους ξαναζωντανεύεις με την ελπίδα του στόλου —είναι ο εχθρικός στόλος. Ήλθε, και το κινούμενο δάσος δεν κουνιόταν πια.

13

Πρόσεξε για την τοποθέτηση του μονολόγου του πνευματικού, ώστε, με το πρόσχημα ότι χίρεται από την τέλεια καθαρότητα εκείνων των ψυχών, να τελειώνει κάνοντας εντελώς ορατή την ουσιαστική Ενότητα, δηλαδή να εκφράζει μιν από εκείνες τις μεγάλες Στιγμές ή Όψεις ή Στοιχεία ή Όρους. Σκέψου βαθιά αν αυτό πρέπει να γίνει μ' ένα Ποίημα μεγάλο και απλό. Πρέπει να κρατάς διρκώς σταθερή αυτή τη μέθοδο, που συγκροτεί την Τέχνη, δηλαδή, ενώ μια εκδήλωση πάει σε μια κατεύθυνση, να εκδηλώνει διάφορες άλλες.

14

Ας συναρμολογούμε η Ιδέα με μια βαθύτητα στο σύνολο και στα μέρη. Για παράδειγμα: στον αναγεννημένο στην ψυχή της Ελλάδας. Κάθε πράγμα σύμφωνα με τη δεκτικότητά του εξελίσσεται σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Έτσι θα φανερωθούν διάφορα κέντρα στα μέρη και στο όλο. Και μόνο απ' αυτά τα υπέρμετρα βάθη αναπαύονται εν Θεώ.

15

Η Τέχνη είναι ο ενεργητικός δεσμός μεταξύ του Αληθινού και του Ωραίου — και η ταύτισή τους. Τραβάει το ένα από το Λόγο και το συγκροτεί ως ψυχή της, ως εικόνα της (σκέψου καλύτερα).

Αυτή η Σκέψη, συγκεκριμενοποιημένη, πρέπει να υποστεί όλες τις δυνατές μορφές, να τις υποστεί αισθητικά όλες, και όταν δε μένουν άλλες, τότε είναι Αληθινό.

16

Διαπότησε το Ποίημα με δυνάμεις. Δυνάμεις σκέψης, δυνάμεις πίστης, δυνάμεις ηθικές, δυνάμεις ψυχής (συν αυτή του νέου παλληκαριά), δυνάμεις γνώσης. Έτσι, μέσχα απ' όλες αυτές τις δυνάμεις περνάει η Έννοια και περχαμένει η ίδια. Και είναι μ' αυτόν τον τρόπο που πετυχαίνεται το Αληθινό.

17

Από την πρώτη ως την τελευταία στιγμή η πείνα ως εμφανίζεται συν ευκαιρία, στην οποία αυτό που είναι μέσχα να βγαίνει έξω φενοποιημένο και εκτεθειμένο σε κάθε δοκιμασία. Να προβάλεις με λεπτότητα απέναντι σ' αυτή την πείνα. Από την πρώτη στιγμή να γίνεται αντιληπτό αμέσως ότι βρίσκονται σε δύσκολη θέση, και να προχωρεί με λεπτότητα αυξάνοντας, συν κίνητρο, για να βγάλει έξω τις Ιδέες. Αλλά μόνο στο τέλος να εκδηλώνεται η φθορά στην όψη τους.

18

Για την Ελλάδα (μεγάλη Πατρίδα) ως γίνεται λόγος στην αρχή, στη μέση, στο τέλος. Δες αν μπορεί να ζωγραφιστεί σ' αυτήν εν συντομία η Ιδέα, όπου πάνε να κτυπήξουν όλες οι άλλες.

Ο τελευταίος δεσμός μεταξύ του Χρόνου και της Αιωνιότητας. Σ' αυτήν το Πεπρωμένο κοινοποίησε ότι θα βγουν, και έτσι θα γίνει θυσία.

Σκέψου βαθιά αυτή την ενότητα, γιατί δε θα πρέπει ποτέ πια ν' αλλάξεις. Αλλά να μη βυθιστείς σ' αυτήν αποκλειστικά.

19

Κοίταξε περισσότερο απ' ό,τι μπορείς, όταν έρχεται φυσικά, να συσσωρεύσεις τ' αντικείμενα, έτσι ώστε κάθε τέταρτο μέρος του στίχου να κλείνει <μέσχα του> διάφορα σημαντικά αντικείμενα: νιος κόσμος δόξας και χαράς.

Έτσι, σε κάθε γεγονός, πράξη, σκέψη, λόγο ως εκδηλώνεται ο χαρακτήρας αυτού που φανερώνει μιν ενεργητική και συνετή σωφροσύνη προς όλες τις κατευθύνσεις, διεγερμένη απ' όλα τα εξωτερικά πράγματα, ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους. Ας σκεφτείς βαθιά, ώστε στο μικρότερο δυνατό χώρο η ομιλία του αυτή να συνάπτει μιν απόκρυφη ένωση με τις πιο ουσιαστικές στιγμές της πράξης, με τις σπουδαιότερες διαφορές της ενότητας.

20

Εξέλιξη απλή, βαθμική και συνεχής μιας κατάστασης δυνατής και συγκινητικής. Δες, ώστε αυτό να μην μπορεί να συμβάλει στο Ποίημα μέσω της πράξης στην κύρια σημερινή της λέξης, αλλά με το ευρύτερο νόημά της. Μεταξύ των πολιορκημένων, μ' ένα πλήθος Ιδεών θα γίνεται το μεγαλύτερο μέρος, στο οποίο θ' ανηλθούν λίγα αλλά ουσιαστικά σημεία των πολιορκητών, της Μεγάλης Μητέρας και του στόλου των πολιορκημένων.

Πλήθος Ιδεών πρέπει να γίνει από τις Ουσίες, στις οποίες πρέπει να διακρίνεται ένα νόημα καθρό και βαθύ.

21

Αρχή, μέση και τέλος. Ας διεξάγεται συνεχώς για χάρη της Ουσίας, χωρίς τη διχοτομή ούτε καν μιας λέξης. Ουσία, που εκφράζεται από ένα διαβαθμισμένο κόσμο πράξεων, σκέψεων, αισθημάτων, λόγων, διχόφων χειρονομιών του προσώπου.

Η μορφή της Ελλάδας να είναι στην αρχή έμμεση, στο νου των πολεμιστών, στη μέση λιγότερο έμμεση, μόνο στο τέλος να εκτίθεται στα μάτια.

Να εκδηλώνεται ο νους αέριος.

Το Υποκείμενο ξαναβλέπει, βλέπει, προβλέπει. Από την ενότητα αυτών των καθορισμών του χρόνου κ.τ.λ. θα προκύψει εκδηλωμένη η Ουσία, καθότι πολλαπλασιασμένη μέσα στην ποικιλία της. Δες την τέχνη της διαβάθμισης. Κοίταξε αλήθεια τί πράγμα είναι η ενότητα χρόνου και σπείρε μέσα της τη μεγάλη Ιδέα ή μία από τις μεγάλες Ιδέες του Συνθέματος. Έτσι, η ενότητα του χρόνου ως φιλοσοφική σύλληψη είναι ορθή και μεγάλη· ως εμπειρική σύλληψη δεν έχει νόημα.

IV. Σχόλια

1

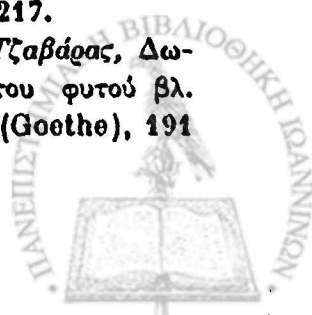
Ολόκληρος αυτός ο στοχασμός αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, ένα συμπίκνωμα και μια εικονογράφηση των βασικών θεωρημάτων της εγγελιανής διχλεκτικής και της «εφαρμογής» τους στο χώρο της τέχνης. Τον εγγελιανισμό του Σολωμού κατέδειξα σε μια ειδική μελέτη (1984/1992)¹ και τεκμηρίωσα διεξοδικά στο βιβλίο μου για το Σολωμό (1989)². Ένα μέρος της —εγγελιανής— φιλοσοφικής ορολογίας, που χρησιμοποιεί σ' αυτόν και στους ακόλουθους στοχασμούς του ο Σολωμός, το ξαναβρίσκουμε, συμπυκνωμένο και με ρητή αναφορά στο Hegel, σ' ένα άλλο σημείο των αυτόγραφων στοχασμών του (ΑΕ 476 Α 6-8): *Popolo d'Idee deve essere fatto del Pensiero, o Sostanza, nelle quali deve trasparire un senso chiaro e profondo. Pensiero, Sostanza, Vero, Assoluto, o, come dice H(egel), Concetto. || Πλήθος Ιδεών πρέπει να δημιουργηθεί από τη Σκέψη ή την Ουσία, μέσα στις οποίες πρέπει να διαφαίνεται ένα νόημα καθαρό και βαθύ. Σκέψη, Ουσία, Αληθινό, Απόλυτο, ή, όπως λέει ο H(egel), Έννοια.*

Στο απόσπασμα αυτό βρίσκονται, ανθολογημένοι από την Επιστήμη της Λογικής (1808/1816) του Hegel, οι βασικότεροι όροι της γερμανικής κλασικής φιλοσοφίας και της εγγελιανής διχλεκτικής: *Gedanke (Pensiero)*, *Substanz (Sostanza)*, *Wahres (Vero)*, *Absolutes (Assoluto)* και *Begriff (Concetto)*. Και η εικόνα του φυτού, με την οποία εικονογραφεί στο στοχασμό του αυτό ο Σολωμός την «κυκλική» κίνηση («εξέλιξη») της (καλλιτεχνικής) Ιδέας, αρκετά κοινή στη φιλοσοφική γλώσσα της εποχής του, είναι αντλημένη από τη Λογική του Hegel³. Η ίδια, στην ουσία, εγγελιανή αντίληψη για τη διχλεκτική κίνηση της Ιδέας επαναλαμβάνεται, χωρίς την εικόνα του φυτού, στην α' παράγραφο του στοχασμού αρ. 8β (βλ. παρακάτω).

1. Γ. Βελουδής, Ο επτανησιακός εγγελιανισμός (1982), στο: Γ. Βελουδής, Μονά-
ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα, Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 79-96.

2. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 204-217.

3. Γκ. Χέγκελ, Η επιστήμη της Λογικής, εισαγ.-μετ. -σχόλια Γ. Τζαβάρας, Δω-
δώνη, Αθήνα 1991, σ. 338. Άλλα πρότυπα του Σολωμού για την εικόνα του φυτού βλ.
στο: Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 72-73 (Goethe), 191
(Balsche), 281 (D. Mazzoni).

στ. 1 *forma spirituale*: πνευματική μορφή. Η έκφραση είναι συνώνυμη με την έκφραση *forma dell' Arte* / μορφή της Τέχνης στους στ. 6-7 και παρὰπέμπει ειδικότερα στην *Αισθητική* (1835) του Hegel. Μέσα στο ίδιο με το Σολωμό πνευματικό-φιλοσοφικό κλίμα της Επτανήσου πρέλαβε και ο Κ. Στρατούλης στην «Αισθητική» του (*Δοκίμιον Καλλιλογίας, ἥτοι Στοιχεῖα Αἰσθητικῆς*, 1856) την εγελική αντίληψη για τη διλεκτική κίνηση της Ιδέας στην Τέχνη¹.

στ. 3 *sviluppo*: εξέλιξη. Ο ιταλικός όρος *sviluppo* παρὰπέμπει, διαφορετικά από τα συνώνυμά του *evoluzione* και *svolgimento*, στο γερμανικό εγελικό όρο *Entwicklung*, που θα μπορούσε ν' αποδοθεί και με τα συνώνυμα *ανάπτυξη*, *ανέλιξη* και *εκτύλιξη*. Ο Πολυλάς τον αποδίδει με το «δημοτικό» όρο *ξετυλιγμός*: ο Κ. Στρατούλης (1856) χρησιμοποιεί, στην ίδια συνάφεια, την πρώτη ρηματική έννοια («η ιδέα...αναπτυσσομένη...»)², ο επίσης επτανήσιος Θ. Καρούσος (1865) τη δεύτερη έννοια («η ιδέα...διαδοχικώς ανελιττομένη...»)³, ο Γ. Τζαβάρας (1991 / 1993) τον όρο *ανάπτυξη*⁴.

Η έννοια της *ανάπτυξης* / *ανέλιξης* / *εξέλιξης* (*sviluppo*, *sviluppare*, *sviluprato*) της Ιδέας διαπερνάει και πολλά άλλα σημεία των στοχασμών του Σολωμού, όπως π.χ.: ΑΕ 540 α (Β) 7 (*sviluppo*), 406 β 27 (*sviluprata*), 472 Α 19 (*sviluppo*), 480 Β 16 (*sviluppo*), 484. 1 (*sviluppo*).

στ. 3 *gradi dello sviluppo*: βαθμίδες της εξέλιξης. Για τις βαθμίδες της εξέλιξης της Ιδέας (*Entwicklungsstufen der Idee*) κάνει λόγο ο Hegel στην *Εγκυκλοπαιδεία των φιλοσοφικών επιστημών* (1816). Την έννοια της «βαθμίδας» μεταγράφει ο Σολωμός και στους στοχασμούς αρ. 4 (*gradatamente*), 5 (*graduato*), 2 β (*gradatamente*) και ΑΕ 404 Β⁵.

στ. 4-5 *per la sostanza del soggetto*: για την ουσία του θέματος. Πολυλάς: *υπόστασι* του υποκειμένου. Εδώ το ουσιαστικό *sostanza* / ουσία χρησιμοποιείται στην κοινή σημασία: (βαθύτερο) περιεχόμενο, ιδέα, ιδέες· γίνεται αντιπαράθεση ανάμεσα στο «περιεχόμενο» και τη «μορφή» της Τέχνης (στ. 6-7: *forma dell' Arte*).

στ. 5-6 *processo*: διαδικασία· εντελώς άστοχη η μετάφραση του Πολυλά: *έργο*. Πρόκειται για μίαν από τις βαθικότερες έννοιες της εγελικής,

1. Στο: Ε.Π. Παπανούτσος (επιμ.), *Νεοελληνική φιλοσοφία* (=Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 36), Αετός / Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1956, σ. 51-52.

2. Ε.Π. Παπανούτσος (επιμ.), *παραπάνω*, σ. 51.

3. Στο: Ε.Π. Παπανούτσος (επιμ.), *παραπάνω*, σ. 36.

4. Στο: Γκ. Χέγκελ, *παραπάνω* (σ. 150, σημ. 3), σ. 497 (λ. *Entwicklung*).

5. Βλ. και Θ. Καρούσος, *Λόγος εισαγωγικός...* (1856), στο: Ε.Π. Παπανούτσος (επιμ.), *παραπάνω* (σημ. 1), σ. 36: «πώς η Ιδέα αυτή διαδοχικώς ανελιττομένη λαμβάνει συστηματισμόν και διοργάνωσιν, και διατρέχουσα τας διαφόρους αυτής βαθμίδας...»

αργότερα και της μαρξιστικής, διλεκτικής, το *Prozess* / προτσές —έννοια δανεισμένη από τη δικανική γλώσσα: διαδικασία.

στ. 6 *senza la minima interruzione*: χωρίς την παραμικρή διακοπή. Μεταγγραφή της διλεκτικής αρχής της «συνέχειας» (*Kontinuität*).

2

Ολόκληρος αυτός ο στοχασμός αποτελεί μια αναδιτύπωση του βχσικού διλεκτικού-εγελικού θεωρήματος που διχτυπώθηκε στον προηγούμενο στοχασμό, εξειδικευμένη όμως, εντονότερα, στο χώρο της Τέχνης, δηλαδή της Αισθητικής· στο χώρο αυτό προεκπέμπει ήδη το επίθετο *bella* (ωραία) του πρώτου στίχου και, σφφέστερα, η έκφραση *sensibilmente* (αισθητά) του έκτου στίχου.

στ. 1 *Repubblica d' Idee*: Δημοκρατία Ιδεών. Πρόκειται για τις πολλές Ιδέες, που βρίσκουν την «ενσάρκωσή» τους, την «αισθητοποίησή» τους στα πολλά «ειδικά». Η σχέση τους με την απόλυτη Ιδέα, το «Μονάρχη» των Ιδεών, είναι ανάλογη με τη διλεκτική σχέση «Γενικό» (*Allgemeines*) — «Ειδικό» (*Besonderes*).

στ. 2 *Monarca*: Μονάρχης. Και αυτή η μεταφορική έκφραση για την απόλυτη Ιδέα έχει την πηγή της, αν και σε μια εντελώς διαφορετική συνάφεια, στη Φαινομενολογία του πνεύματος (1807) του Hegel¹.

στ. 4 *territorio*: περιοχή· Πολυλός: περιφέρεια.

στ. 5 *adagia... i suoi poteri*: εξαπλώνει τις δυνάμεις της· Πολυλός: ενεργεί· *del tempo*: του χρόνου· Πολυλός: του Καιρού.

στ. 5 *sensibilmente*: αισθητά. Ακόμα και μόνο μ' αυτή την επιρρηματική έκφραση γίνεται σφφέστερο το νόημα των προηγούμενων: πρόκειται, σ' αντίθεση με την απόλυτη Ιδέα, το «Μονάρχη τον αφνή στις αισθήσεις», που βρίσκεται «έξω από την περιοχή του χρόνου», για τον κόσμο των αισθητών —και της Τέχνης: Εδώ αντηχεί, ευκρινέστατα, ο διβόητος ορισμός του ωραίου, δηλαδή της τέχνης, από το Hegel (*Αισθητική*, 1835): Το ωραίο είναι «η αισθητή έκφραση της Ιδέας» (*das sinnliche Scheinen der Idee*)— ένας ορισμός, που είχε βρει τη θέση του, επί λέξει και στο γερμανικό πρωτότυπο, και στην «Αισθητική» (1856) του Κ. Στρατούλη².

1. G.W.F. Hegel, *Werke*, τ. 3, Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1970, σ. 378-379· ελλην. μετ.: Γκ. Χέγκελ, Φαινομενολογία του πνεύματος εισαγ.-μετ.-σχόλια Δ. Τζωρτζόπουλος, τ. 2, Δωδώνη, Αθήνα 1995, σ. 350-351.

2. Στο: Ε.Π. Παπανούτσος (επιμ.), παραπάνω (σ. 151, σημ. 1), σ. 52.

3

στ. 1 *con immutabile concretezza*: με τρόπο αμετάβλητα συγκεκριμένο. Πολυλάς: σταθερά.

στ. 1-3 *Bisogna pensare... prima di realizzare il Compromimento*: Πρέπει να σκεφτείς...πριν να πραγματοποιήσεις το Σύνθεμα. Μια επιπλέον απόδειξη για την προτεραιότητα της θεωρητικής σύλληψης και σκέψης έναντι της ποιητικής εκτέλεσης στο Σολωμό —και πάλι σ' αναλογία με την «πρωτογενή» της εγγεγραμμένης Ιδέας στον κόσμο των αισθητών —και της Τέχνης.

Είναι εκπληκτική η ομοιότητα της θέσης αυτής του ώριμου Σολωμού για την προτεραιότητα της θεωρητικής σύλληψης έναντι της ποιητικής εκτέλεσης με την περιβόητη γνώμη που είχε εκφράσει ο νέος Σολωμός (αρχές του 1818) χένντι στον κλασικιστή V. Monti στο Μιλάνο: «Εκείνος είναι αληθινά άνθρωπος που αισθάνεται εκείνο που έχει εννοήσει» —πρόλο που η γνώμη αυτή αναφερόταν, ομολογημένα, στην ερμηνεία, όχι στην συγγραφή ενός ποιητικού έργου¹.

Τον όρο *Compromimento* / Σύνθεμα αντί για *Poema* / Ποίημα χρησιμοποιεί ο Σολωμός και σε άλλες σημείες των *Αυτογραφών* του².

στ. 4 *Religione*: Θρησκεία. Πολυλάς: Πίστις.

4

στ. 1 *Bada bene*: Πρόσεχε καλά. Πολυλάς: παραλείπει.

στ. 1 (και **στ. 8**) *tuono*: τόνος. Πολυλάς: ρυθμός. Δεν είναι απόλυτα σαφές τί εννοεί ο Σολωμός με *tuono* (= *tono*) του ποιήματος. Με τον όρο αυτό, που τον έχει δανειστεί από τη μουσική, ο Σολωμός, όπως διαφαίνεται από τ' ακόλουθα (*Comune e Proprio*: Γενικό και Ειδικό), μεταγράφει, πιθανότατα, και πάλι την απόλυτη Ιδέα, που διατρέχει σαν ραχοκοκκιά ολόκληρο το ποίημα.

στ. 2 *Comune e Proprio*: Γενικό και Ειδικό· εντελώς αδόκιμη και παραπλανητική, τουλάχιστον σήμερα, η μετάφραση του Πολυλά: Κοινό και Κύριο.

στ. 3 *vera Sostanza*: αληθινή Ουσία. Ο όρος Ουσία πρέπει να εννοηθεί, όπως υποδεικνύει το επίθετο *vera* / αληθινή και το κεφαλαίο αρχικό,

1. Βλ. σχετικά: Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 236-238.

2. Βλ. και στοχασμούς αρ. 12 (*Poema*), 16 (*Poema*), 20 (*Poema*), 21 (*Compromimento*)· πβ. Ε. Τσαντσάνογλου, Μία λανθάνουσα..., παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), 319-320 (σημ. 29) και σ. 321 (σημ. 40).

με τη σημασία που έχει στη σύγχρονη με το Σολωμό (γερμανική) ιδεολογική φιλοσοφία (Substanz)¹.

στ. 5 *colla maniera semplice e larga dei legami*: με τον απλό και ευρύ τρόπο των δεσιμάτων. Πολυλάς: με τρόπον απλό, πλούσιον όμως από δεσίματα. Δεν είναι απόλυτα σαφής η σημασία της πρόταξης, ιδιαιτέρως του όρου *legami* / δεσίματα. Ίσως εννοεί ο Σολωμός τα επικά - αφηγηματικά μέρη, με τα οποία θα συνέδεε τα σκόρπια σχεδιάσματα της μεγάλης του σύνθεσης.

στ. 6 *di modi popolari*: με τρόπους λαϊκούς. Πολυλάς: με τύπους δημοτικούς. Εννοείται: λαϊκές εκφράσεις, όπως τα ελληνικά παρρησιαστικά που ακολουθούν.

στ. 6-7 *ετοιμοθάνατο - χρυσοπηγή... χρυσοπράσινα*. Παρρησιαστικά, αυτοί οι «λαϊκοί τρόποι» έχουν περάσει στα ποιητικά δοκίμια του Β' Σχεδιασματος των Ε.Π.²

στ. 8 *tenga fermo*: ας κρατάει σταθερά. Πολυλάς: ας στυλωθεί.

στ. 8-9 *il centro profondo della Nazionalità, e si sollevi perpendicolarmente...*: κέντρο της Εθνικότητας και ας υψώνεται κάθετα. Υπάρχουν οφθαλμοφανείς αναλογίες, που φτάνουν μέχρι και τη λεκτική σύμπτωση, ανάμεσα στο στοχασμό αυτό και τη σημαντική επιστολή του Σολωμού στο Γ. Τερτσέτη της 1/13 Ιουνίου 1833 — ο στοχασμός αυτός δε φαίνεται να απέχει πολύ χρονικά από την επιστολή στον Τερτσέτη: το θέμα της λόγιας «εθνικής» ποίησης σε σχέση με τη «λαϊκή» ποίηση («κλέφτικα»): η «λαϊκή» μορφή (*nutricare le forme di modi popolari*) και το «λόγιο» πνεύμα της εθνικής ποίησης³.

στ. 10 *il Pensiero della Poesia*: η Σκέψη του Ποιήματος. Υπερβολικά ελεύθερη η μετάφραση του Πολυλά: το νόημα, από το οποίο πηγάζει η Ποίηση και το οποίο αυτή υπηρετεί. Ο όρος *Pensiero* πρέπει να εννοηθεί στη φιλοσοφική του σημασία (*Pensiero* = Σκέψη = *Gedanke*)⁴, όπως υποδεικνύει η σημείωση του Σολωμού με τη σχετική φιλοσοφική ορολογία, που παρήγαγε στα σχόλια στο στοχασμό αρ. 1. Και η μετάφραση του Πολυλά: *Poesia* = Ποίηση μπορεί να οδηγήσει σε παρενόηση, επειδή η ιταλική λέξη *poesia* σημαίνει, όπως και η αντίστοιχη γαλλική (*poésie*),

1. Βλ. *Johannes Hoffmeister*, Wörterbuch der philosophischen Begriffe, 2. Aufl., Felix Meiner Verlag, Hamburg 1955, σ. 587 (λ. *Substanz*): βλ. και τα σχόλιά μου στο στοχασμό αρ. 1.

2. Ερστ. Γ. Κατωμένος κ.ά., Λεξικό Σολωμού, Ιωάννινα 1983, στα αντίστοιχα λήμματα.

3. Βλ. τώρα την επιστολή στον Τερτσέτη στο: Δ. Σολωμός, 'Απαντα, τ. 3: Αλληλογραφία, επιμ. Α. Πολίτης 'Ικαρος 1991, σ. 252 και 254· πβ. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 138.

4. *J. Hoffmeister*, Wörterbuch..., παραπάνω (σημ. 1), σ. 243, λ. *Gedanke*.

και το συγκεκριμένο: *ποίημα*. πρόκειται κ' εδώ δηλαδή και πάλι όχι για την «ποίηση» εν γένει αλλά για το συγκεκριμένο «Ποίημα», που σχεδιάζει ο Σολωμός: τους Ε.Π.

5

στ. 1 *Concetto*: 'Εννοια' ο Πολυλάς με την ίδια λέξη, με την οποία είχε μεταφράσει και τον όρο *Pensiero* στον προηγούμενο στοχασμό: νόημα. Ο ιταλικός-φιλοσοφικός-όρος *Concetto* αποδίδει το γερμανικό και τον εγγεληνικό όρο *Begriff* — στο Hegel προσγράφει, ρητά και απροχγνώριστα, τον όρο ο ίδιος ο Σολωμός στην ιταλική σημείωσή του, που πηράθεσε στα σχόλια στο στοχασμό αρ. 1· ο όρος *Begriff* στη γερμανική ιδεολογική φιλοσοφία αποδίδει το αρχαίο ελληνικό *έννοια*¹.

στ. 1 *a mondo=da mondo*: σαν ένας κόσμος· Πολυλάς: ωσάν ένας...κόσμος.

στ. 1 *per sé*: καθ' εαυτόν· Πολυλάς: αυτοῦπαρκτος. Το ιταλικό *per sé* φτάνεται ν' αποδίδει ολόκληρη την περιφραστική έκφραση της γερμανικής φιλοσοφίας *an und für sich* (καθ' εαυτό και δι' εαυτό), χωρίς να κάνει αυστηρή διάκριση ανάμεσα στα δύο μέρη της.

Η -γερμανική- πηγή του Σολωμού είναι και στο σημείο αυτό ο Hegel, ο οποίος στο πέμπτο κεφάλαιο της *Λογικής* του χαρακτηρίζει το «Όλο» ως την «κυθυπκρία, που αποτελούσε τον καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν υπάρχοντα κόσμο». Η εξάρτηση αυτή του Σολωμού -και του Πολυλά !- επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο Ν. Λούντζης μετάφρασε για χάρη του Σολωμού αυτό ακριβώς το σημείο του Hegel στα ελληνικά με τους «όρους»: αυτοῦπαρκτον και αυτοῦπαρξία².

στ. 2 *graduato*: διαβαθμισμένος· Πολυλάς: βαθμολογημένος· πβ. στοχασμό αρ. 1: *gradi dello sviluppo*. Η έννοια των βαθμίδων στις διανοητικές «στιγμές» της «εξέλιξης» της Ιδέας (στον αισθητό κόσμο) επκνέρεται επανειλημμένα στα κυριότερα έργα του Hegel (*Λογική, Εγκυκλοπαιδεία, Ιστορία της φιλοσοφίας*), που είχε υπόψη του ο Σολωμός στις μεταφράσεις του Ν. Λούντζη³.

στ. 3 *invenzioni*: εφευρήματα. Αποδίδει την «*inventio*» της αρχαίας Ρητορικής —ικνότητα όμως, που από το 18ο αιώνα και ιδίως κατά τη ρομαντική εποχή χαρακτηρίζει την «ιδιοφυΐα» (*génie*) του -ρομαντικού-ποιητή, καλλιτέχνη, φιλοσόφου⁴.

1. J. Hoffmeister, παραπάνω (σ. 154, σημ. 1), σ. 107-108, λ. *Begriff*.

2. Γκ. Χέγκελ, Η επιστήμη της Λογικής, παραπάνω (σ. 150, σημ. 3), σ. 42.

3. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 208.

4. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 210, 213.

5. J. Hoffmeister, παραπάνω (σ. 154, σημ. 1), σ. 210, λ. *Erfindung* και σ. 258-259, λ. *Genie*.

στ. 5 di proposito: εσκεμμένα· Πολυλάς: παρκαλείπει.

στ. 5 Euripide...suoi figli: Ευριπίδης... παιδιά του. Η «καταδίκη» του Ευριπίδη έχει, εμφανέστατα, την πηγή της, με τα ίδια επιχειρήματα και τις ίδιες εκφράσεις, στα Πανεπιστημιακά μαθήματα για την ιστορία της αρχαίας και της νέας λογοτεχνίας (*Vorlesungen zur Geschichte der alten und neuen Literatur*, 1815) του Fr. Schlegel, που είχαν κυκλοφορήσει και σε ιταλική μετάφραση¹. Όπως θα δούμε παρακάτω (στοχασμός αρ. 9), ο Σολωμός ήταν δεδηλωμένος οπαδός του Αισχύλου, όπως και οι σύγχρονοί του ευρωπαίοι ρομαντικοί.

στ. 5 i più dei moderni...fuori dell' Idea: οι περισσότεροι από τους νεότερους...έξω από την Ιδέα. Σε ποιους, συγκεκριμένα, «νεότερους» ποιητές αναφέρεται, απορριπτικά, ο Σολωμός, δεν είναι σαφές· σίγουρα όμως, όπως διαφάνεται από τη συνάφεια και παρά τη χρήση μιας παρεξηγήσιμης ορολογίας («moderni»), εννοεί τους κλασικιστές.

6

στ. 1-2 prolungare la lunga... agonia: να παρατείνεις τη μακρά... αγωνία· Πολυλάς: μακρινή πρέπει να είναι η αγωνία. Η μετάφραση του Πολυλά είναι τουλάχιστον παρεξηγήσιμη και δυσνόητη —αν όχι και παραπλανητική.

7α

στ. 1 (dis) etc.: κτλ. Πολυλάς: παρκαλείπει. Ποια «άλλα» ή «λοιπά» εννοούνται δεν είναι σαφές.

στ. 2 sulla terra: πάνω στη γη· Πολυλάς: ριζωμένοι εις τη γη. Το ριζωμένοι στη μετάφραση του Πολυλά δεν έχει το αντίστοιχό του στο ιταλικό κείμενο του Σολωμού.

στ. 2 esaltati dalla gloria: εξημεμένοι από τη δόξα· Πολυλάς: ο ενθουσιασμός της δόξας.

στ. 3 <si> costringono: αναγκάζονται. Έτσι μεταφράζει και ο Πολυλάς, χωρίς να επισημαίνει την έλλειψη του <si>.

στ. 4 Nello sfondo del quadro: Στο βάθος του πίνακα. Πολυλάς: Εις τον πάτο της εικόνας. Αυτή η παρεξηγήσιμη σήμερα μετάφραση του Πολυλά έχει παρληφθεί, εντελώς αδέξια πιστεύω, στον τίτλο ενός βιβλίου της από μίαν ελληνίδα μυθιστοριογράφο.

στ. 5 destini: πεπρωμένα· Πολυλάς: μέλλον. Το μοτίβο του «πεπρωμένου» ή της «μοίρας» είναι συχνό στο Σολωμό και ειδικότερα στο Β'

1. Γ. Βελουδής, παραπάνω, (σ. 127, σημ. 1), σ. 175-177.

Σχεδίασμα των Ε.Π¹.

στ. 12 *compendio*: συνόψισε· Πολυλάς: ανακεφαλαίωσε.

7β

στ. 1 *forze*: δυνάμεις. Κ' εδώ, ο όρος *forza* (αρχ. ελλην.: δύναμις· λατ. *vis*· γερμ. *Kraft*) έχει μια συγκεκριμένη φιλοσοφική (για την ακρίβεια: μεταφυσική) σημασία· σημαίνει: «έναν κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις πραγματικό, χωρίς αυτές δυνητικό τρόπο του είναι» και αντιστοιχεί στον όρο «δυναμικό πεδίο» της φυσικής². Το ότι πρόκειται κ' εδώ για την, εγγεικνά - διλεκτικά εννοημένη, «εξέλιξη» μιας μεταφυσικής «δύναμης» σε «όργανα φυσικοεθνικά», έτσι ώστε η «Μεταφυσική» να μεταβληθεί σε «Φυσική», διαφώνηται από τη συνάφεια σ' ολόκληρο το μακρότατο και σημαντικότερο αυτό στοχασμό του Σολωμού. Η έννοια της «δύναμης» (*forza*) επκνέρεται επκνείλημμένα στους στοχασμούς και τις άλλες ιταλικές σημειώσεις του Σολωμού της κερκυραϊκής περιόδου, αν και όχι πάντα στην ίδια σημασία³. Ιδιότερα διαφωτιστική για τη χρήση αυτού του φιλοσοφικού όρου είναι η τελευταία παράγραφος αυτού του στοχασμού (7β): *Prendi e concreta fortemente una forza spirituale...*

στ. 1 *si sviluppano*: εξελίσσονται. Το αντίστοιχο ρήμα στο ουσιαστικό *sviluppo* /εξέλιξη, που σχολιάσαμε στο στοχασμό αρ. 1.

στ. 1-2 *organi naturonazionali*: όργανα φυσικοεθνικά. Πρόκειται για τις μορφές της «συγκεκριμενοποίησης» της Ιδέας — κατά τη μετάβαση από τη «Μεταφυσική» στη «Φυσική».

στ. 5 Οι αδελφοποιτοί. Το ελληνικό «πράγμα» μέσα στο ιταλικό κείμενο (με μικρογράμμητη γραφή) ανηφέρεται, όπως κατέδειξε η Ε. Τσαντσάνογλου, όχι σ' έναν ενδεχόμενο ενλλακτικό τίτλο αλλά σ' ένα επεισόδιο ή θέμα των Ε.Π⁴.

στ. 6 *Medita profondamente*: Μελέτησε βαθιά. Ο Πολυλάς και οι διαδοχοί του τυπώνουν την πρόταση στην ίδια παράγραφο· στα ΑΕ αρχίζει νέα παράγραφος — και έτσι είναι καλύτερα για το νόημα.

στ. 7 *trascendente*: υπερβατικό· Πολυλάς: υπερφυσικό. Η μετάφρα-

1. Βλ. Ε. Γ. Κατωμένος κ.ά., Λεξικό..., παραπάνω (σ. 154, σημ. 2), λ. μοίρα· βλ. και στοχασμό αρ. 18· (*Destino*).

2. J. Hoffmeister, παραπάνω (σ. 154, σημ. 1), σ. 362-363, λ. *Kraft*.

3. Βλ. π.χ.: ΑΕ 405 α 1· 406 α 4, β 29· 414.12-16· 419 Β 8, 15· 425 Β 31· και στον Κρητικό: ΑΕ 380.

4. Ελένη Τσαντσάνογλου, Οι αδελφοποιτοί. Ένα μετακινούμενο σολωμικό θέμα, στο: Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 145-151.

ση του Πολυλά αστοχεί κατ'αφανάς· το υπερφυσικό στα ιταλικά θα ήταν: *sopranaturale*.

στ. 9-11 *Ma per poter giungere... con essi unificata*: Αλλά για να μπορέσει κανείς...ενωμένη μ' αυτά. Ολόκληρη αυτή η περίοδος είναι μια περιεκτικότητα συμπύκνωση του εγγελικού θεωρήματος για τη συγκεκριμενοποίηση της Ιδέας στον κόσμο των αισθητών (*corpi*: σώματα) και της διλεκτικής επιστροφής και ένωσής τους μ' αυτήν.

στ. 9-10 *ombra sostanziale*: ουσιαστικός ήσκιος· Πολυλάς: υποστατικός ήσκιος. Κ' εδώ αστοχεί ο Πολυλάς: το επίθετο *sostanziale* πρὸς κλίμακα, όπως είδαμε, σε μια θεμελιώδη έννοια της ιδεολογικής φιλοσοφίας: *Substanza*/Substanz: Ουσία. Και ο «ουσιολογικός ήσκιος» πρὸς κλίμακα στον εγγεληκό «ήσκιο του Μερικού», που αποχωρίστηκε από τη Γενικότητα¹.

στ. 10 *buttar fuori*: να πετάξει έξω. Είναι αξιοσημείωτη η χρήση ενός λεξιλογίου δανεισμένου από τη βοτανική: *buttar (fuori)*: πετάω (έξω) λέγεται αρχικά για τα βλαστάρια των φυτών· η «παραπομπή» στην εικόνα του φυτού του στοχασμού αρ. 1 είναι υπαινικτική αλλά ενδιάκριτη.

στ. 12 *per tutte le condizioni*: μέσα απ' όλους τους όρους· Πολυλάς: εις όλα τα μέρη του έργου. Η μετάφραση του Πολυλά υπονομεύει το φιλοσοφικό νόημα του χωρίου: *condizione* (λκτ. *conditio*· γερμ. *Bedingung*) είναι ο «όρος», υπό τον οποίο «συγκεκριμενοποιείται» στον κόσμο των αισθητών (εδώ: *nell' esecuzione*: στην εκτέλεση —του ποιήματος) η Ιδέα (*ombra sostanziale*) —στο σημείο αυτό: *la nazionalità*: η εθνικότητα.

στ. 15 *concreta*: συγκεκριμενοποίησε· Πολυλάς: σύμπεξε. Κ' εδώ αστοχεί ο Πολυλάς: πρόκειται, κατ'αφανάς, για τη «συγκεκριμενοποίηση» της Ιδέας, του «ουσιολογικού ήσκιου»².

στ. 17-21 *Pensa fortemente... non conosco*: Σκέψου έντονα... δε γνωρίζω. Ο σημαντικότερος για τον ποιητολογικό-αισθητικό προβληματισμό του ώριμου Σολωμού αυτός στοχασμός έχει προκλήσει πολλές ερμηνευτικές προσεγγίσεις, μελέτες και μικρές διαμάχες. Το θέμα του «μεικτού είδους» (κ' εδώ η μετάφραση του Πολυλά: είδος μεικτό αλλά νόμιμο —χντί: γνήσιο— είναι παραπλανητική) έχω διαπραγματευτεί διεξοδικά και συστηματικά στο βιβλίο μου για το Σολωμό (1989)³.

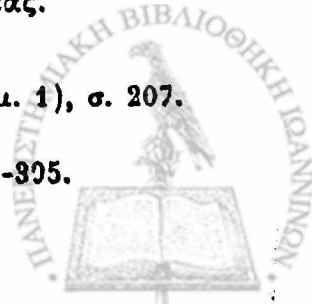
8α

στ. 1 *assoluta esistenza*: απόλυτη ύπαρξη. Μια άλλη, μετά τον «ουσιολογικό ήσκιο», περιφραστική μεταγραφή της εγγεληκής Ιδέας.

1. Βλ. σχετικά: Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 207.

2. Βλ. και στοχασμό αρ 15 (*Pensiero concreto*).

3. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 374-395.

στ. 1 *sia gravida di molti sensi*: ας εγκυμονεί πολλά νοήματα. Πολυλάς: ας είναι πολυσήμαντη. Η μετάφραση του Πολυλά πρρχάμπτει τη εγγελικνή-διχλεστική σημχσίχ, που υποκρύπτεται στη λέξη *gravida*=έγκυος, γκαστρωμένη (στη λαϊκή γλώσσχ: βαρεμένη. Η εγγελικνή Ιδέχ, ως απόλυτη Γενικόττηχ, είνχι «έγκυος», κυοφορεί, εγκυμονεί, γεννοβολάει τις μερικές Ιδέες —κχι τον κόσμο των αισθητών— φυσικών αντικειμένων· γι' αυτό στο τέλος του στοχασμού γίνεται λόγος γιχ την «generalità generale», τη «γεννητική γενικόττηχ. Η έννοιχ της «εγκυμοσύνης», της «κυοφορίας» (*gravido* / *gravida*) επανέρχεται κχι στους στοχασμούς 8β κχι 10.

Ερμηνευτικά αποφασιστικός είνχι, στην ίδιχ συνάφειχ, ένας στοχασμός του Σολωμού στον Κοητικό, στον οποίο κχτφχίνεται, σφχέστχτχ, ότι η έννοιχ της «κυοφορίας» (*gravida* = γκαστρωμένη) συνάπτεται ρητά με την εγγελικνά εννοημένη Ιδέχ (ΑΕ 380 Α 19-21):¹. *Un equilibrio di Forza fra l' anima del naufrago gravida d'un gran Momento dell' Idea* || Μια ισορροπία Δυνάμεων μεταξύ της ψυχής του ναυαγού γκαστρωμένης από μια μεγάλη Στιγμή της Ιδέας.

στ. 2 *senza nome*: χωρίς όνομα. Πολυλάς: έως τότε δίχως δόξα. Η έκφραση *senza nome* / χωρίς όνομα έχει δύο σημχσίες: «ανώνυμη» κχι «χωρίς δόξχ»: ο Πολυλάς αποδίδει μόνο τη δεύτερη σημχσίχ. Όπως έδειξχ όμως στο βιβλίο μου γιχ το Σολωμό², ο Σολωμός σκόπευε ν' αφήσει τη «μικρή γη», δηλχδή το Μεσολόγγι, ανώνυμη, ακριβώς γιχ νχ προβάλλει την οικουμενικόττηχ του Νοήμχτος της μεγάλης ποιητικής του σύνθεσης.

στ. 3 *molte forze*: πολλές δυνάμεις. Εδώ η λ. *forze* / δυνάμεις εκτός από τη «μετχφυσική» έχει κχι μιχ «φυσική» σημχσίχ: στρατιωτικές δυνάμεις του εχθρού κ.ά. Πάντως, η έννοιχ *forza* / *forze* επανέρχεται μ' εκπληκτική συχνόττηχ κχι πρρχάτω κχι σε πολλά άλλα σημείχ των ιτχλικών στοχασμών κχι σημειώσεων του Σολωμού³.

στ. 5 *Così un' unità di più forze... bilancio delle forme*: Έτσι μια ενόττηχ πολλών δυνάμεων... ισοζύγιο των μορφών. Πιθνότατο νόημα του χωρίου: η «ενόττηχ των δυνάμεων» στο επίπεδο των Ιδεών θχ πρέπει ν' αντιστοιχεί με το «ισοζύγιο των μορφών» στο επίπεδο της ποιητικής εκτέλεσης.

1. Πβ. Γ. Βελουδής, παραπάνω, (σ. 127, σημ. 1) σ. 273. Ο Hegel μιλάει, ακριβώς στο μεγάλο κεφάλαιο της Λογικής (1808/1816), που έχει τον τίτλο «Die Idee» (Η Ιδέα) για την «παραγωγή της μοναδικόττηχ» (Das Erzeugen der Einzelheit) από την— απόλυτη—Ιδέα, όπου στο ρήμα *erzeugen* εκτός από τη σημασία της παραγωγής υποκρύπτεται και η σημασία της τεκνοποίησης (*er-zeugen*): βλ. G.W.F. Hegel, Werke, παραπάνω (σημ. 23), τ. 6: Wissenschaft der Logik, II, σ. 462 κ.ε., ειδικότερα σ. 486.

2. Γ. Βελουδής, παραπάνω σ. 278.

3. Βλ. παραπάνω, σημ. 39 και ιδίως το στοχασμό αρ. 16.

8β

στ. 1 *anima incorporea*: ασώματη ψυχή. Μια τρίτη, μετά τον «ουσιολογικό ήσυχιο» και την «απόλυτη ύπρξη», μεταγγραφή της εγγεληνά εννοούμενης Ιδέας.

στ. 1 *parte*: ξεκινάει. Πολυλάς: απορρέει. Η μετάφραση του Πολυλά είναι όχι μόνο υπερβολικά ελεύθερη αλλά και υπερβολικά «θεολογική»: Απ' όλη τη συνάφεια του στοχασμού διαφαίνεται ότι ο Σολωμός, ακόμα και στα σχετικά με το «Θεό», δε θεολογεί αλλά φιλοσοφεί.

στ. 2 *concretizzata*: σωματοποιημένη. Πρόκειται και πάλι για τη «συγκεκριμενοποίηση» (*concretizzazione*) της Ιδέας σε «όργανο τόπου...» κτλ.

στ. 3 *pensieri*: σκέψεις. Πολυλάς: στοχασμούς. Ακόμα και αν δεν πρόκειται εδώ, αυστηρά, για το φιλοσοφικό όρο «Pensiero» (γερμ. *Gedanke*: Σκέψη), που συναντούμε —και σχολιάζουμε— σε άλλα σημεία των «Στοχασμών», η μετάφραση του Πολυλά αστοχεί, αφού το αντίστοιχο του ελληνικού «στοχασμός» στα ιταλικά είναι η λέξη «*riflessione*».

στ. 3 *sensazioni*: εντυπώσεις. Πολυλάς: κλίσεις. Η μετάφραση του Πολυλά εξελίφει την ψυχολογική σημασία στο Σολωμό —και στους συγχρόνους του.

στ. 4 *universo*: σύμπαν. Πολυλάς: κόσμος.

στ. 4 *possibilmente*: κατά το δυνατόν. Πολυλάς: πρκαλείπει.

στ. 6-7 σε βυθό πέφτει...και μέγας. Το —ελλιπές— δίστιχο «εικονογραφεί» πολύ καλά τον πρκαπάνω στοχασμό του Σολωμού. Ο Πολυλάς πρκαλείπει το: και ...και μέγας.

στ. 10 *bellezze attraenti*: θελκτικά κάλλη. Όπως ακριβώς στο λαμπρό απόσπασμα αρ. 6 («Ο πειρασμός») του Γ' Σχεδιάσματος.

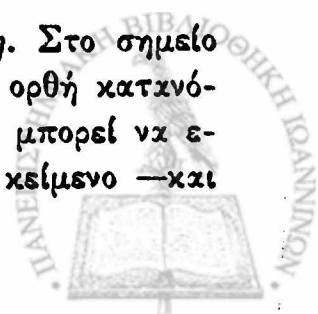
στ. 12 *memoria della gloria*: ανάμνηση της δόξας. Ένα μοτίβο, που «καταδιώκει» το Σολωμό από τα νιάτα του («περασμένα μεγαλεία...»), που εδώ όμως λειτουργεί σαν ένα «ηθικό εμπόδιο», που έχουν να ξεπεράσουν, μαζί με άλλα, «*quei grandi*» («εκείνοι οι μεγάλοι»).

στ. 13 *gravidà*: γκαστρωμένη. Βλ. τα σχετικά σχόλια στον προηγούμενο στοχασμό.

στ. 13 *del Dovere*: με το Χρέος. Πβ. τον «εναλλακτικό» τίτλο των Ε.Π.: «*Poema del Dovere*» στο στοχασμό αρ. 6.

9

στ. 1 *Fortezza*: Κάστρο. Πολυλάς: πολιορκημένη πόλη. Στο σημείο αυτό, μια μικρή «λεπτομέρεια» μπορεί να κατχειρίσει πώς η ορθή κατανόηση και μετάφραση των ιταλικών σημειώσεων του Σολωμού μπορεί να επιτευχθεί, αν αυτές διασχυρωθούν με το ελληνικό ποιητικό κείμενο —και

αντίστροφα: Σε μιν άλλη, πλησιέστατη, σελίδα των *Αυτογράφων* (ΑΕ 404 Α 6) ο Σολωμός ξαναγράφει σε μιν ιταλική του σημείωση τη λέξη «Fortezza» —και πάλι με κεφαλαίο αρχικό, σαν ένδειξη της χρήσης της στη θέση ενός τοπωνυμίου (Μεσολόγγι). Στην ίδια σελίδα είναι κατχγραμμένες διάφορες προκατρκτικές δοκιμές του μετέπειτα τελειοποιημένου στίχου από το επεισόδιο του Β' Σχεδιάσματος με τις δύο σάλπιγγες: *Τρανή λαλιά, τρόμου λαλιά, ρητή κατά το κάστρο*¹.

στ. 2-5 *interessi della Grecia...interessi dell' umanità*: συμφέροντα της Ελλάδας... συμφέροντα της ανθρωπότητας. Σε ειδική μελέτη μου θα κατδείξω, πώς ακριβώς στο μεγάλο αυτό έργο, στους Ε.Π., ο Σολωμός προχωματοποιεί τη σημαντικότετη μετάβασή του από το «Εθνικό» της νεότητάς του (Ύμνος κ.ά.) στο «Οικουμενικό» της απόλυτης ωριμότητάς του.

στ. 6 *Vedi il Prometeo...le opere di Eschilo*: Δες τον Προμηθέα ... τα έργα του Αισχύλου. Για την «προτίμηση» του Αισχύλου —σε αντιπρόθεση με τον Ευριπίδη— βλ. τα σχόλια στο στοχασμό αρ. 5. Στον Προμηθέα του Αισχύλου προχπέμπει ο Σολωμός, βρχυγραφημένα, και σε άλλο σημείο της ίδιας σελίδας των *Αυτογράφων* (ΑΕ 406 β 31). Για την προτίμηση του Αισχύλου και την απόρριψη του Ευριπίδη από το Σολωμό βλ. και τη μρυτρία του Πολυλά στα «Προλεγόμενα» της έκδοσης των *Ευρισκομένων*².

στ. 7-8 τα στήθια και το πρόσωπο... Ο Πολυλάς προχλείπει το ελληνικό αυτό προάθεμα. Είναι δύσκολο να κατνοηθεί η θέση αυτού του στίχου του Σολωμού στη σημείο αυτό των ιταλικών του σημειώσεων. Πάντως, ξεκινώντας από τη δικπίστωση της «τετραδικότητας» των επιμέρους αντικειμένων (στήθος, πρόσωπο, χέρι, πόδι), που είχα επισημάνει και για άλλους στίχους στο βιβλίο μου για το Σολωμό³, υποθέτω ότι μέσω της απρίθμησης των «μερών» ο Σολωμός θέλει να υποβάλει την ιδέα της Ολότητας —ίσως και τη σχέση του «Εθνικού» με το «Οικουμενικό». Η ερμηνευτική αυτή υπόθεση ενισχύεται από την κατχλείδα ολόκληρου αυτού του στοχασμού.

στ. 9-11 *piccolezza del luogo... le grandi Sostanze*: μικρότητα του τόπου...μεγάλες Ουσίες. Μία από τις πολλές αντι(παρ)θέσεις, που έχω κατγράφει στο βιβλίο μου για το Σολωμό⁴. Η διχλεκτική αυτή αντίθεση γίνεται πιο ευδιάκριτη από τις λέξεις που είχε γράψει ο Σολωμός μετά τη λέξη *luogo* και τις διέγραψε μετά: *lottante colla grandezza*: τη μικρότητα του τόπου, που αγωνίζεται με τη μεγαλότητα/το μεγαλείο.

1. Μαζί με πολλές παραλλαγές στο: Δ. Σολωμός, 'Απαντα, τ. 1: Ποιήματα, επιμ.

Α. Πολίτης, 3η έκδ., 'Ικαρος Αθήνα 1971, σ. 219.

2. Δ. Σολωμός, 'Απαντα, τ. 1, παραπάνω, σ. 31.

3. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 329-330.

4. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 274-275.

10

στ. 1 *dolore*: πόνος· Πολυλάς: θλίψις.

στ. 2 *era gravido*: κυοφορούσε· Πολυλάς: όθεν έπρεπε να βλαστήσει. Για την έννοια της «κυοφορίας», της «εγκυμοσύνης» και της «γονιμότητας» της Ιδέας βλ. τα σχόλια στο στοχασμό αρ. 8α. Πάντως, ο Πολυλάς εδώ αντιλαμβάνεται και αποδίδει, αν και πάρα πολύ ελεύθερα, την έννοια της «γονιμοποίησης».

στ. 2-3 *e che dovranno perdere*: και που θα πρέπει να χάσουν· Πολυλάς: πρχλείπει.

στ. 3 *e sentivano sé nella patria*: κ' αισθάνονταν τον εαυτό τους μέσα στην πατρίδα· Πολυλάς: πρχλείπει.

στ. 4-5 *gradatamente e quindi totalmente*: βαθμιαία και για τούτο ολοκληρωτικά. Βλ. τα σχόλια στο στοχασμό αρ. 1 (*gradi dello sviluppo*).

στ. 5 (*la fame*) *come tale*: (η πείνα) καθ' εαυτήν· Πολυλάς: πρχλείπει. Η «πείνα» «περιγράφεται» διεξοδικότερα στο στοχασμό αρ. 17.

στ. 6 *forza esterna*: εξωτερική δύναμη. Είναι δηλαδή μία από τις «δυσκολίες» (*difficoltà*), που αναφέρονται στο στοχασμό 8β και που έχουν να ξεπεράσουν οι ελεύθεροι πολιορκημένοι. Το ότι οι «δυσκολίες» αυτές είναι συνώνυμες με τα ηθικά «εμπόδια» (*impedimenti*), που αναφέρονται σε άλλα σημεία των Ε.Π. —και στον Κρητικό—, και ότι πρέπει να εννοηθούν σε συνάφεια με την κεντρική Ηθική και Αισθητική, υπέδειξα στο βιβλίο μου για το Σολωμό¹.

11

στ. 2 *colla Sostanza svegliata*: με την Ουσία άγρυπνη· Πολυλάς: με την ουσία έξυπνη. Πίσω απ' αυτή την έκφραση μπορούμε να μνιτέψουμε τον αριστουργηματικό στίχο του αποσπάσματος αρ. 36 του Β' Σχεδιάσματος των Ε.Π.: Πάντ' ανοιχτά, πάντ' άγρυπνα τα μάτια της ψυχής μου.

στ. 3 *ma come donne*: αλλά σαν γυναίκες. Πώς εννοεί το «χαρχκί-ρα» των γυναικών ο Σολωμός φίνεται διεξοδικότερα και σαφέστερα σε μια άλλη ιταλική σημείωσή του στ' Αυτόγραφο (ΑΕ 425 Β 25-33).

12

στ. 1 *figura*: εικόνα. Η λ. *figura* έχει και πολλές άλλες σημασίες: μορφή, όψη, εμφάνιση, σχήμα, φιγούρα κ.ά.

1. Γ. Βελουδής, παραπάνω, (σ. 127, σημ. 1), σ. 129-130.

στ. 2-3 *di Missolongio... Terra, aria... Rapporto colla Madre Grecia:* του Μεσολογγίου... Γη, αέρας... Σχέση με τη Μητέρα Ελλάδα. Είναι εμφανής η διχλεκτική και ολιστική σκέψη του Σολωμού: η σχέση του Μέρους προς το Όλο: Γη, αέρας κτλ.—> Μεσολόγγι—> Ελλάδα. Σ' αυτή τη «σχέση» (Rapporto) προστίθεται, όπως είδαμε σε άλλο στοχασμό, το ακόμη μεγαλύτερο Όλο: η Οικουμένη (Universo).

στ. 6 *effetti:* εντυπώσεις. Δείγμα του ψυχολογικού προβληματισμού του ώριμου Σολωμού, στη πλαίσια της Αισθητικής της εποχής του (M. Mendelssohn), που υπέδειξε στο βιβλίο μου για το Σολωμό¹.

στ. 6-7 η μαύρη πέτρα του χρυσή κτλ.: Ολόκληρος ο στίχος, όπως τελικάπραγματοποιήθηκε, είναι (Σχεδιάσμα Β', απόσπασμα 2, στ. 11): Η μαύρη πέτρα ολόχρυση και το ξερό χορτάρι· ανηφέρεται, όπως καταφαίνεται από τη συνάφει του στοχασμού, στην «υλικότητα» του αντικειμένου (*materialità ed effetti*).

στ. 7 *della Bisogna esercitata della Libertà:* της Ανάγκης ασκημένης από την Ελευθερία. Η διχλεκτική σχέση της «Ελευθερίας» (Freiheit) με την «Ανάγκη» (Notwendigkeit) είναι ένα από τα πιο επίμονα και πιο κεντρικά στοιχεία της φιλοσοφίας του Hegel, όπως π.χ. στην παράγραφο 158 του α' μέρους της *Εγκυκλοπαιδείας* (1830): «Απ' αυτό μπορούμε έπειτα να συμπεράνουμε, πόσο άστοχο είναι να θεωρούμε την ελευθερία και την ανάγκη ως αμοιβαία αποκλειόμενες. Οπωσδήποτε, η ανάγκη αφ' εαυτής δεν είναι ακόμη ελευθερία· αλλά η ελευθερία έχει ως προϋπόθεσή της την ανάγκη και την περιέχει μέσα της ως διχλεκτική της άρση».

στ. 9-10 *della piccolezza fisica del luogo...grandezza morale:* της φυσικής μικρότητας...ηθικό μεγαλείο. Είναι κι' αυτή μία από της διχλεκτικές αντιθέσεις, που επισήμανα παραπάνω (στοχασμός αρ. 9).

13

στ. 1 *del monologo del confessore:* του μονολόγου του πνευματικού. Απ' ό,τι φαίνεται, από το —μόνο θεωρητικά «σχεδιασμένο»— «μονόλογο του πνευματικού» δεν έχει πραγματοποιηθεί ελληνικά-ποιητικά ούτε ένας στίχος· μόνο πολύ τολμηρά θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο στίχος του αποσπάσματος αρ. 21 του Β' Σχεδιάσματος (*Ανάξιε δούλε του Χριστού, κάτου τα γόνατά σου*) εκφωνείται από τον «πνευματικό». Πάντως είναι πολύ πιθανό ότι ο «μονόλογος» αυτός θα συμπεριλαμβανόταν στην «υστερινή δέηση» που κάνουν οι γυναικες λίγο πριν από την Έξοδο (Σχεδιάσμα Β', αποσπάσματα αρ. 10-11).

1. Γ. Βελουδής, παραπάνω, (σ. 127, σημ. 1), σ. 111-119.

Στη φιλοσοφία και ειδικότερα στην εγελική διχλεκτική ο όρος σημαίνει το «σημείο» ή «στοιχείο» στη διχλεκτική κίνηση (της «Ιδέας»), ή όπως το διχτυπώνει ο ίδιος ο Hegel: «Η στιγμή είναι ένα ουσιώδες στοιχείο (Bestandteil) του Όλου ως αδρανούς συστήματος και ένα αναγκαστικό στάδιο μετάβασης στο Όλο ως διχλεκτική κίνηση»¹. στη σημασία αυτή η λέξη αυτή είναι γένους ουδετέρου (*das Moment*)—αλλά εμπεριέχει, υπολειτουργώντας, λόγω της κοινής «καταγωγής» της από το λατινικό «momentum», και την πρώτη σημασία. Ας σημειωθεί, επιπλέον, ότι και στην πρώτη σημασία ο όρος «στιγμή» δεν έχει χρονική διάρκεια², αντιστοιχεί θα έλεγχ, στην έννοια της γεωμετρικής «σημείο». 4. Και στις άλλες, τις γνωστότερες μας, ευρωπαϊκές γλώσσες χρησιμοποιείται ο ίδιος όρος και στις δύο σημασίες του (ιταλ. *momento*, γαλλ./αγγλ. *moment* κ.τ.ό.), όπως μαρτυρούν και τ' αντίστοιχα λεξικά³. 5. Και στην ελληνική φιλοσοφική ορολογία έχει γίνει δεκτός και έχει καθιερωθεί ο ίδιος όρος «στιγμή» και στις δύο σημασίες του, όπως επικυρώνεται από το εγκυρότερο φιλοσοφικό Λεξικό σ' ελληνική γλώσσα⁴.

στ. 8 *per una direzione, manifesta varie altre*: σε μια κατεύθυνση, να εκδηλώνει διάφορες άλλες. Περάβηκε την έκφραση *in tutte le direzioni*/σε όλες τις κατευθύνσεις στο στοχασμό αρ. 7β.

14

στ. 1 *da per tutto e nelle parti*: στο σύνολο και στα μέρη· πβ. περκατάω, στ. 5: *nelle parti come nel tutto*: στα μέρη καθώς <και> στο όλο. Ο προβληματισμός γύρω από τη σχέση των μερών με το όλο αποτελεί ένα κεντρικό θέμα της εγελικής διχλεκτικής, όπως λ.χ. στο κεφάλαιο «Η σχέση του όλου και των μερών» της *Λογικής* (1808/1816)⁵ —και γενικότερα της «ολιστικής» φιλοσοφίας.

1. J. Hoffmeister, *Wörterbuch...*, παραπάνω (σ. 124, σημ. 1), σ. 408-409, λ. *Moment*· πβ. C.W.F. Hegel, *Werke*, παραπάνω (σ. 152, σημ. 3), *Register*, σ. 420, λ. *Moment*.

2. Δ. Δημητράκος (εκδ.), *Μέγα λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσας*, Ελληνική Παιδεία, Αθήνα 1964, τ. 8, σ. 6697, λ. στιγμή: «στιγμή...: ουδεμίαν έχουσα διάρκεια μονάς χρόνου».

3. Βλ. κυρίως: Salvatore Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, vol. X (MEE-MOTI), Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino 1978, σ. 753, λ. MOMENTO, αρ. 26 (με ανσφορές στο Hegel και παραθέματα από τους ιταλούς εγελιανούς φιλοσόφους).

4. André Lalande, *Λεξικόν της φιλοσοφίας*, μετ. Εντ. Π. Φικιώρης, Πάπυρος, Αθήνα χ. έ. έ., τ. 3, σ. 1329-1330, λ. στιγμή.

5. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 207.

στ. 2 *nel rigenerato*: στον αναγεννημένο. Δε βρίσκεται κανένα ίχνος του μοτίβου αυτού ανάμεσα στα ελληνικά αποσπάσματα των *Ε.Π.*

στ. 2 *nell' anima della Grecia*: στην ψυχή της Ελλάδας. Πβ. το απόσπασμα αρ. 1 του Γ' Σχεδιάσματος: *Μητέρα μεγαλόψυχη...*

στ. 4 *variij centri*: διάφορα κέντρα. Πβ. τους «κύκλους» στους στοχασμούς αρ. 9 και 10.

στ. 5 *profondità immensurabili*: υπέρμετρα βάθη. Πβ. το απόσπασμα αρ. 43 του Β' Σχεδιάσματος: Σε βυθό πέφτει από βυθό, ως που δεν ήταν άλλος.

15

στ. 1 *L'Arte è l'attivo legame tra il Vero ed il Bello, e la sua identificazione*: Η Τέχνη είναι ο ενεργητικός δεσμός μεταξύ του Αληθινού και του Ωραίου —και η ταύτισή τους. Ο ορισμός αυτός της Τέχνης αποτελεί μια πολύ πιστή απόδοση της κεντρικότερης έννοιας της εγγλεϊκής Αισθητικής (1835)¹.

στ. 4-6 *Questo Pensiero...allora è Vero*: Αυτή η Σκέψη... τότε είναι Αληθινό. Τον πυρήνα του αποσπάσματος αυτού (συγκεκριμενοποίηση της Σκέψης / Ιδέας) συναντήσαμε επανειλημμένα στους προηγούμενους στοχασμούς· εδώ θα επισημάνω επιπλέον, έντονα, τον όρο *esteticamente* / αισθητικά —μια από τις πρωιμότερες χρήσεις του στο χώρο της ελληνικής γραμματικής.

16

στ. 1 *forze*: δυνάμεις. Για την έννοια *forza* / δύναμη (γερμ. *Kraft*) βλ. τα σχόλια στους στοχασμούς αρ. 7β και 8α.

στ. 2 *dal giovine παλληκαριά*: του νέου παλληκαριά. Ο «νέος παλληκαριάς» αναφέρεται π.χ. στο στ. 7 του αποσπάσματος αρ. 6 του Β' Σχεδιασματος.

στ. 5 *Ed è così che si ottiene il Vero*: Και είναι μ' αυτόν τον τρόπο που πετυχαίνεται το Αληθινό. Βλ. τα σχόλια στον προηγούμενο στοχασμό αρ. 15.

17

στ. 1 *momento*: στιγμή. Εδώ ο Σολωμός χρησιμοποιεί τη λέξη στιγμή στην κοινότερη, τη «χρονική» —όχι στη φιλοσοφική-διλεκτική!— σημασία της· βλ. τα σχόλια στο στοχασμό αρ. 13. Απόδειξη, ότι και στο Σολωμό χρησιμοποιείται ο ίδιος όρος (*momento*) και στις δύο σημασίες του.

1. Γ. Βελουδής, παραπάνω, (σ. 127, σημ. 1), σ. 217.

στ. 1 *la fame*: η πείνα. Ο Σολωμός διευκρίνισε για πρώτη φορά στο στοχασμό αρ. 10 ποιο «φιλοσοφικό» ρόλο θα είχε στη μεγάλη ποιητική του σύνθεση το κεντρικό αυτό «μοτίβο» της «πείνας» —ήδη από το Α' Σχεδιάσμ., απόσπασμα αρ. 6: «Και ώ «πείνα και φρίκη! || Δε σκούζει σκυλί!

στ. 7 *la consunzione delle figure*: η φθορά στην όψη τους. Πβ. το στ. 10 από το απόσπασμα αρ. 9 του Β' Σχεδιάσματος: κ'υψώναν με χαμόγελο την όψη τη φθαρμένη.

18

στ. 1-3 *Della Grecia (gran Patria)...l'Idea ove vanno tutte le altre ad appuntarsi*: Για την Ελλάδα (μεγάλη Πατρίδα)...η Ιδέα, όπου πάνε να καταλήξουν όλες οι άλλες. Στην επιλογή του Πολυλά η Ελλάδα (Grecia) αναφερόταν μόνο μία φορά, στο στοχασμό αρ. 9· στη δική μου επιλογή αναφέρεται σε τέσσερεις στοχασμούς: αρ. 12, 14, 18 και 21 —ένδειξη για την κεντρική θέση του «μοτίβου» στους Ε.Π. Οπωσδήποτε, εδώ διαφαίνεται ότι η «Ελλάδα» από έννοιες γεωγραφική και ιστορική («εθνική») μεταβάλλεται σε φορείο της εγγλεϊκής «Ιδέας», γεγονός που υποδηλώνει, μαζί με άλλες, τη μετάβαση του Σολωμού από την εθνική-πατριωτική ιδεολογία της νιότης του στη φιλοσοφική σύλληψη και δικτύωση και του «εθνικού» αντικειμένου.

στ. 4-5 *Il legame ultimo fra il Tempo e l'Eternità*: Ο τελευταίος δεσμός μεταξύ του Χρόνου και της Αιωνιότητας. Δηλαδή η τελευταία στιγμή πριν από την 'Εξοδο και τη «θυσία» των πολιορκημένων. Όπως έδειξα, η έκφραση αυτή αποτελεί πιστή απόδοση ενός στίχου από τη *Maria Stuart* του Fr. Schiller στη μετάφραση της Mme de Staël¹. Για τον προβληματισμό του Σολωμού γύρω από το σημαντικό ζήτημα του εμπειρικού-ιστορικού Χρόνου και του μεταφυσικού «Χρόνου», της «Αιωνιότητας», βλ. τα σχόλιά μου παρακάτω, στο στοχασμό αρ. 21.

19

στ. 1-3 *Guarda più che puoi... vios κόσμος δόξας και χαράς*: Κοίταξε περισσότερο απ' ό,τι μπορείς... vios κόσμος δόξας και χαράς. Ολόκληρη αυτή η πηχάγραφος γίνεται κατχρηστική, αν ερμηνευτεί σε συνάρτηση με το μουσικοποιητικό προβληματισμό του Σολωμού, που εξέτρεξε σ' ένα ολόκληρο υποκεφάλαιο του βιβλίου μου για το Σολωμό². Ο Σολωμός προσπαθεί να μεταφέρει, «όταν έρχεται φυσικά» («quando viene na-

1. Γ. Βελουδής, παραπάνω, (σ. 127, σημ. 1), σ. 370.

2. Γ. Βελουδής παραπάνω, σ. 308-331, ειδικότερα σ. 328-330.

turalmente»), την τετραδική δομή της μουσικής φράσης (και σε μερικά δημοτικά τραγούδια) στη νοηματική τετραδικότητα του στίχου —ή ενός ημιστιχίου: Εκτός από το πειράδειγμα στην ίδια αυτή περάγροφ¹, πβ. και τους στίχους: στα στήθια | και στο πρόσωπο, | στα χέρια | και στα πόδια (ΑΕ 422 Α 32) και: ο γιος σου | κρίνος | με δροσιά | φεγγαροστολισμένος (ΑΕ 422 Α 44).

στ. 4 *Così ad ogni avvenimento, azione, pensiero, parola*: 'Ετσι, σε κάθε γεγονός, πράξη, σκέψη, λόγο. Πβ. το στ. 1 του αποσπάσματος αρ. 2 του Γ' Σχεδιάσματος: 'Εργα και λόγια, στοχασμοί...

στ. 8 *suo parlare*: η ομιλία του. Στη ιταλικά η κτητική αντωνυμία (suo, sua) δε φανεώνει το γένος του προσώπου, στο οποίο αναφέρεται: εδώ το πρόσωπο αυτό περχμένει ανώνυμο—επομένως, *suo parlare* μπορεί να σημαίνει και: η ομιλία της.

στ. 9-10 *differenze dell' unità*: διαφορές της ενότητας. Η διχοφωρά στην ενότητα είναι μία από τις κεντρικότερες αρχές της διλεκτικής.

20

στ. 1 *Sviluppo semplice, graduale e continuo*: Εξέλιξη απλή, βαθμιαία και συνεχής. Πρόκειται για τη διλεκτική αρχή της συνέχειας της εξέλιξης, που έχουμε συναντήσει ήδη στο στοχασμό αρ. 1 και θα ξεχυσυννήσουμε στον επόμενο στοχασμό αρ. 21 (συνεχώς... χωρίς τη διακοπή ούτε καν μιας λέξης).

στ. 4 και 7 *Popolo d' Idee*: Πλήθος Ιδεών. Πρόκειται για τις μερικές Ιδέες, τις Ιδέες του Μερικού, διλεκτικές απόρροιες της Απόλυτης Ιδέας: πβ. το στοχασμό αρ. 2 (*Δημοκρατία Ιδεών*).

στ. 7 *Sostanze*: Ουσίες: Για το φιλοσοφικό όρο *Ουσία* βλ. τα σχόλια στους στοχασμούς αρ. 1 και 4: πβ. και τον επόμενο στοχασμό αρ. 21.

21

στ. 1 *Principio, mezzo e fine*: Αρχή, μέση και τέλος. Οι τρεις κύριες «στιγμές» του 'Όλου, όπως το ορίζει ο Αριστοτέλης στο 7ο κεφάλαιο της *Ποιητικής* του: «'Όλον δέ ἐστιν τὸ ἔχον ἀρχὴν καὶ μέσον καὶ τελευτήν». Ακριβώς αυτό το σημείο της αριστοτελικής *Ποιητικής* προσοικειώνεται, σχολιάζοντάς το συστηματικά, ο Hegel στη δική του, διλεκτική, *Αισθητική* (1835)². 'Αλλωστε ο Σολωμός έχει περχλάβει από τη Φαινομενολογία του πνεύματος (1807) του Hegel, επί λέξει και με ρητή αναφορά σ'

1. ΑΕ 480 Α 26: «νιος κόσμος άστραφτε παντού, κόσμος χαράς και δόξας».

2. G.W.F. Hegel, Werke, παράπνω (σ. 152, σημ. 3), τ. 15: Vorlesungen über Ästhetik, III, σ. 488 κ.ε.

αυτόν, τον ορισμό και την ταύτιση του Αληθινού και του Όλου (ΑΕ 425 Β 12-13): *Così sarà come dice H(egel) Un vero Uno e Tutto* / Έτσι θα είναι, όπως λέει ο H(egel), Ένα αληθινό, Ένα και Όλο¹ —και την εγγελημένη ταύτιση που Ωραίου με το Αληθινό έχουμε ήδη επισημάνει και στο Σολωμό.

στ. 1-4 *Si operi continuamente... della persona: As διεξάγεται συνεχώς... του προσώπου.* Τις φιλοσοφικές έννοιες της περιόδου αυτής (συνέχεια της εξέλιξης, Ουσία) έχουμε συναντήσει επανειλημμένα και έχουμε σχολιάσει στους προηγούμενους στοχασμούς. Ειδικότερα, το φιλοσόφημα για το «διαβιβασμένο κόσμο», που είχαμε συναντήσει στο στοχασμό αρ. 5, γίνεται εδώ κατανοητότερο μέσω των προσδιορισμών που το συνοδεύουν («πράξεων, σκέψεων, αισθημάτων, λόγων, διχόρων χειρονομιών του προσώπου»).

στ. 5-6 *La figura della Grecia...nella mente dei guerrieri: Η μορφή της Ελλάδας...στο νου των πολεμιστών.* Το ποιητικό «αντίστοιχο» του στοχασμού αυτού βρίσκεται, πιθανότατα, στο στίχο του 12ου αποσπάσματος του Β' Σχεδιάσματος: *Στου τέκνου σύρριζα το νου, Θεού της μάνας μάτι.* (Εδώ μάνα σημαίνει, δεδηλωμένα, *Μεγάλη Μητέρα* / Ελλάδα, όπως και στους στοχασμούς).

στ. 9 *Il Soggetto rivede, vede, prevede: Το Υποκείμενο ξαναβλέπει, βλέπει, προβλέπει.* Ο όρος *Υποκείμενο* στη φιλοσοφική, όχι τη «γραμματική», σημασία της λέξης. Δεν είναι σαφές γιατί ο Σολωμός άλλαξε τη σειρά των ρημάτων, όπως τα είχε γράψει πρώτα: *Vede, Rivede, e Prevede.*

στ. 11-15 *Guarda veramente...non ha senso: Κοίταξε αλήθεια ... δεν έχει νόημα.* Σ' ολόκληρο αυτό το απόσπασμα ο Σολωμός θίγει αρκετά ευσύνοπτα τον κεντρικό φιλοσοφικό του προβληματισμό γύρω από το ζήτημα του Χρόνου: τη σχέση ανάμεσά στο «φυσικό», εμπειρικό, ιστορικό Χρόνο και το μεταφυσικό-υπερβατικό Χρόνο, δηλαδή την «Αιωνιότητα». Το θέμα έχω διαπραγματευτεί σ' ένα ολόκληρο υποκεφάλαιο του βιβλίου μου για το Σολωμό².

1. Γ. Βελουδής, Δ. Σολωμός, παραπάνω (σ. 127, σημ. 1), σ. 205.

2. Γ. Βελουδής, παραπάνω, σ. 361-373.

